

כמבוא למאמר
 מאת
 פרופ' י. י. גולן
 ירושלים
 תש"ל

בין אשכנז לירושלים

חכמים אשכנזים בארץ-ישראל לאחר "המוות השחור" *

אלחנן ריינר

עם נפילת עכו ב-1291 וחורבנה של המדינה הצלבנית נסתלקה מארץ-ישראל הקהילה היהודית שמוצאה בארצות צרפת ואשכנז ואשר יסודה בעלייתם של הבולטים בבעלי-התוספות בראשית המאה השלוש-עשרה. ציבור זה, שהתרכז בשלהי המאה השלוש-עשרה בעכו וקשר את גורלו בגורלה של המדינה הצלבנית, נסתלק באחת ושוב לא נודעה לנו קהילת אשכנזים בארץ-ישראל כיוכל שנים ומעלה. ידיעות ספורות מן המחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה מלמדות על עליית יחידים מאשכנז לארץ-ישראל. מהם היו חכמים שנזכרו בספרות ההלכה ומהם שנזכרו על-ידי צליינים נוצרים שנהנו משירותי החלפנות, ההארכה והתיירות שסיפקו אותם אשכנזים. אלו ואלו לא נתלקטו לכדי קהילה ומשקלם בחיי הקהילות, הכא והתם, לא היה ניכר.

לאחר מאורעות "המוות השחור", באמצע המאה הארבע-עשרה, עלתה לארץ חבורת חכמים, שהיו מן הבולטים בחכמי אשכנז באותה תקופה, ויסדה ישיבה בירושלים. מכאן ואילך החלו צעירים אשכנזים לפקוד את ירושלים וישיבתה, והיו שאף עלו וישבו בה ישיבה של קבע. גרעין זה הניח את היסוד להתארגנותה של הקהילה האשכנזית בירושלים בלשהי ימי-הביניים.

לאחרונה נתפרסמו מאמרים אחדים שעניינם בזיקת יהודי אשכנז לארץ-ישראל במאה הארבע-עשרה ויש מהם שעסקו ישירות בעלייה הנזכרת. לאור המחקרים הנזכרים ובהתבסס על מקורות חדשים נציע במאמר זה מסגרת היסטורית: כרונולוגית, חברתית ואינטלקטואלית, שתאפשר לאפיין את המגמות המרכזיות שבזיקה לארץ-ישראל באשכנז במאה הארבע-עשרה.

תמציתו של מאמר זה נמסרה בהרצאה בכנס חוקרים על היישוב היהודי בארץ-ישראל בימי-הביניים, שנערך בחודש ניסן תש"ם ביד יצחק בן-צבי בירושלים.

כאן עלי להודות ליעקב גוגנהיים ולישראל י. יובל, חברי מערכת "גרמניה וידיקה" (כרך ג), שעזרתם וידיעותיהם הרבות היו לי לעזר רב בכל שלבי הכנת המאמר. י. יובל העמיד לרשותי בכל עת את הכרטיס העשירה שלו, ופרקים מתוך עבודת הדוקטור שלו שעדיין לא פורסמו. ד"ר ירחמיאל כהן סייע לי בעריכת הסופית של המאמר ועל כך יבורך.

שני הפרקים הראשונים של המאמר יכללו מחקר ביו-ביליוגרפי מפורט של שני חיבורי הלכה בני המאה הארבע-עשרה, אשר מוצאם מחוג העולים הנזכר, והכוללים חומר היסטורי רב לתולדות חוג זה. בפרק השלישי שורטטה דמותו של מחבר החיבורים הנזכרים, חכם אשכנזי, אשר היה בין העולים לא"י לאחר מאורעות "המוות השחור". בפרק זה נחקרו קשריו התרבותיים, הספרותיים והחברתיים ונקבעה מסגרת הזמן המדויקת לפעולתו. בפרק האחרון שורטט דיוקנה של חבורת העולים האשכנזים באמצע המאה הארבע-עשרה, על-פי המסגרות ההיסטוריות שעוצבו בפרקים הראשונים.

קיצורי ה"מרדכי", וה"מרדכי" של רבינו שמשון

כתב-יד "היכל-שלמה" 47 (להלן: כ"י ה"ש) נודע לחכמי ישראל למעלה ממאה ועשרים שנה, ואף שהעוסקים בו הבחינו בזיקה שבינו לבין ספר ה"מרדכי", לא הובהר טיבה של זיקה זו, ועדיין לא הוגדר חיבור זה כהלכה¹. בעקבות רכישת כתב-יד עבור אוסף כתב-יד שליד מוזיאון "היכל שלמה" תואר כתב-יד בהרחבה על-ידי י"ל ביאלר. ביאלר אסף חלק חשוב מן הידיעות ההיסטוריות שבו וניסה לשרטט על פיהן את תולדותיו של כתב ההערות ואת קורות חייו. בגוף החיבור ראה נוסח מנוסחי ספר ה"מרדכי"² ולא ראה בו ייחוד³.

1 כתב-יד נודע לראשונה בהיותו בספרייתו של ר' נתן הכהן אדלר מפרנקפורט. לאחר מותו נרכש כתב-יד על-ידי בן עירו, האספן ר' מאיר גולדשמידט, שבספרייתו תואר החיבור לראשונה על-ידי ר' חיים זאפט. היות דעתו של זאפט כרוכה עתה עם החיבור עצמו, זאפט הבחין בשינויים בולטים בין הנוסח הנדפס של ספר ה"מרדכי" לבין כתב-יד וראה בו נוסחה מנוסחתו של ה"מרדכי". ב-1857 ראה א' כרמולי את כתב-יד, ובמאמר שפרסם ב-1865 ציטט מן החיבור קטעים אחדים שנגעו לתולדות חכמי אוסטריה במאה הארבע-עשרה (913, p. 1865), *Ben-Hanania VIII*, (E. Carmoly, "Zur Geschichte der Juden in Österreich"). זמן קצר אחרי כרמולי נזקק לכתב-יד ר' צ"ב אוירבך, שבחיבורו ברית אברהם, פרנקפורט תר"ם², עמ' 6, עשה שימוש גם בחומר ההיסטורי וגם בחומר ההלכתי שבו (וראה גרץ-שפר, דברי ימי ישראל, כרך ו, עמ' 12, הערה 4).

2 על ספר ה"מרדכי", ששאלות שונות הקשורות באופיו הספרותי יודו להלן, נכתבו מחקרים רבים. דיונים מחקריים בעלי ערך רב הנוגעים לסוגיות שונות הכרוכות בחיבור זה פוזרים במחקרים העוסקים בספרות ההלכה האשכנזית, אף אם אינם עוסקים ישירות ב"מרדכי".

המחקר המקיף ביותר שנכתב עד לעת האחרונה הוא ספרו הגרמני של ש' כהן שתורגם לעברית בהמשכים: ר' מרדכי בן הלל האשכנזי (להלן: כהן, המרדכי), סיני, ט-טו (תש"א-תש"ה). לאחרונה דן בספר ה"מרדכי" א' היילפרין, במבוא חיבורו "ספר המרדכי השלם, מסכת בבא-קמא", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בראילן, תשל"ח, שלושה חלקים (להלן: היילפרין). היילפרין עסק בשאלות הספרותיות והביבליוגרפיות הקשורות בעריכת הספר ודן במקצת אף בספרות הנלווית אליו. (וראה לאחרונה הניל, חידת הנוסחים של "ספר המרדכי" ופתרונה, בראילן, ספר השנה למדעי-היהדות והרוח, כ-כא (תשמ"ג), עמ' 287-321).

א"א אוירבך (בעלי-התוספות, ירושלים תש"ם, עמ' 556-561), מעמיד בבחיור ובתמצית את השאלות הכרוכות בספר ה"מרדכי" ונוסחתו וז"אורל" ההיסטורי של החיבור. וראה שם, הערה 22, על דרכו של היילפרין בחיבור.

3 י"ל ביאלר, מן הגנויים, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 29-33. אני מודה בזאת למנהלת מוזיאון היכל שלמה הגב' פניק ולעובדת המוזיאון הגב' בליטמן על העזרה הרבה שהגישו לי בעת בדיקת כתב-יד.

לאחרונה נעשה שימוש נרחב בחיבור ובהערות שנילוו לו על-ידי ש' שפיצר⁴. הוא מגדיר את החיבור כקיצור של ספר ה"מרדכי", ואף שיש מידה של צדק בהגדרה זו, היא דורשת הסבר והרחבה. מאידך, קביעתו שזהו ה"מרדכי הקצר של רבינו שמואל משליטשטאט" אין לה סימוכין בכתב-יד.

"מרדכי הקצר של ר' שמואל משליטשטאט", אף שלא נדפס, נודע היטב, הן בספרות ההלכה והן בספרות המחקר. החיבור הועתק פעמים רבות ועוד היום ידועים ממנו תשעה כתב-יד, אשר שבעה מהם מצולמים ושמורים במכון לתצלומי כתב-יד עבריים בירושלים⁵. השוואת כ"י ה"ש לכתב-יד אלה מלמדת, כי אף ששני החיבורים הינם קיצורים לספר ה"מרדכי", הרי אין ראי זה כראי זה. יתר על כן, קורות חייו של מחבר קיצור ה"מרדכי" שבכ"י ה"ש, כפי שהן משתקפות בהערותיו, מלמדות בבירור שאין לזהותו עם ר' שמואל משליטשטאט, שקורות חייו ידועות לנו בחלקן⁶.

קיצור ספרי הלכה קלאסיים הינו תופעה ספרותית מובהקת הקודמת למאה הארבע-עשרה והקשורה בתהליכי הקליטה של חיבור בקרב משתמשי, הן לצרכי לימוד והן לצרכי פסיקה. הצורך בעיבוד וקיצור היה רב בתחום הספרות האשכנזית רות ספרות "ההגהות" הלא-מגובשת ולקטי התשובות והפסקים שלא היו ערוכים דיים לשימוש של התלמיד והפוסק⁷.

כתב-יד ה"ש הינו קיצור ועיבוד של ה"מרדכי", מעין קיצור ועיבוד שעשה ר' שמואל משליטשטאט בחיבורו הנזכר. ידועים לנו שני קיצורים נוספים שאף באו בדפוס והם נחשבים לחיבורים בפני עצמם. למעשה, מרובים מאוד העיבודים לספר ה"מרדכי". יש מהם שהם קיצורים ויש שהם "סימני-מרדכי" או "פסקי-מרדכי" הבאים לסכם סוגיות בפסקי הלכה; יש שהינם הגהות על ה"מרדכי" מבלי שנגעו בטכסט המקורי⁸, ויש עיבודים שעשו חכמים לשימושם הם, לצורך הוראה או לצורך לימוד. האחרונים נודעו בעיקר לבני דורם או לתלמידיהם, ומעולם לא נדפס חיבור מעין זה. חיבורים אלה קרויים על שם עורכם ("מרדכי של ר' פלוני"), והם הלכו ונערכו-נתחברו כל עוד עמד ספר ה"מרדכי" ביסוד ההוראה והלימוד באשכנז, לאמור, עד שלחי המאה השש-

4 במאמר אחד לקט שפיצר הערות שאותן ייחס לדור חכמי אשכנז ב"דור הסמוך לגזרות ק"ט" ובמאמר אחר לקט את אלה המיוחסות למהר"ם הלוי מווינה, או המזכירות אותו (ש' שפיצר, פסקי רבותינו שבאשכנז בדור הסמוך לגזירות ק"ט, מוריה ח [תשל"ח], גיליון ב-ג, עמ' ב-ו, להלן: שפיצר, פסקים; הנ"ל, מהר"ם הלוי מווינה ופסקיו, סיני פד [תשל"ט], עמ' לז-מו, להלן: שפיצר, מהר"ם הלוי). שני המאמרים חסרים מבוא היסטורי מספק והשאלות הכרוכות בהגדרת החיבור וזיהויו לא נדונו בהם כלל.

5 ראה רשימת כתב-יד אצל היילפרין, ח"ג, עמ' 18.

6 על הר"ש שליטשטאט ראה להלן, הערה 84 ושם ספרות; על ספרו "מרדכי הקצר" ראה כהן, המרדכי, סיני יד (תש"ד), עמ' לח-מב ובעיקר היילפרין, ח"ג, מבוא.

7 על תופעת הקיצורים ראה: היילפרין, להלן, הערה 8; אורבך (לעיל, הערה 2), עמ' 559; ש"י הבלין, תשובות שאלות להרשב"א, ירושלים תשל"ז, מבוא, עמ' יב-טז.

8 כזה הוא החיבור שהוגדר בעבר כ"מרדכי הגדול" ואשר היילפרין הבחין כי אינו אלא הגהות על ה"מרדכי" (היילפרין, ח"א, עמ' 12-13). החיבור נכתב כנראה בשלהי המאה הארבע-עשרה, והוא מצטט מ"מרדכי הקצר" וכוונתו כנראה ל"מרדכי הקצר" של ר' שמואל שליטשטאט. כאמור, אין להקדימו לשנת 1376, שנת חתימתו של חיבור זה. החיבור שרד בשני כתב-יד זהים: כתב-יד בית-המדרש לרבנים Rab. 673, וכתב-יד אוספורד-בודלי 678 (ברשימת נויבאוואר).

עשרה⁸. חיבורים אלה, שביסודם הונח ספר ה"מרדכי", הכשירוהו לבוא בקהל חכמי דורם, על-ידי קיצור הספר, עיבודו ועריכתו.

במאה הארבע-עשרה החל הספר לתפוס את מקומו, בצד ה"הגהות מיימוניות" שנתחברו באותה תקופה, כמאגר הגדול והחשוב ביותר של המסורת האשכנזית, ובעיקר זו של בעלי-התוספות⁹. עריכתו הלקויה ואופיו הלא-חתום והלא-שלם של הספר פתחו פתח, בתקופות מאוחרות יותר, להשמטות נרחבות מתוכו ולהוספת הערות, השגות ופסקים מאוחרים לתוכו. ספר ה"מרדכי" לא נשא עליו את חותמה של אישיות בעלת סמכות הלכתית ברורה, בניגוד לחיבורים אחרים. אופיו המלוקט, מקורותיו השונים בזמן ובסמכות ונוסחאותיו הלא-מבוררות, הביאו להתייחסות גמישה וחופשית אל הספר. התייחסות זו איפשרה החדרת חומר חדש לתוכו במהלך השנים. יחס זה, ועריכת הספר על-פי סדר מסכתות התלמוד, הם שעשאוהו למקור החשוב ביותר של המסורות האשכנזיות שעמד לרשות הפוסק והמורה האשכנזי עד שלהי המאה השש-עשרה. עם הופעת השולחן-ערוך, על הגהות הרמ"א, נדחק מעמדו¹⁰.

עוד במאה הארבע-עשרה, סמוך מאוד למותו של ר' מרדכי בן הלל, מאספו-עורכו של החיבור הגדול, נתפלגו נוסחאותיו של החיבור על-פי התפלגותם היישובית של מרכזי הלימוד האשכנזיים, וממילא על-פי התפלגותו של המנהג האשכנזי באותה עת — ל"נוסח-ריינוס" מחד גיסא ול"נוסח-אוסטרייך" מאידך גיסא. מכאן ואילך הלכו ונוצרו נוסחאות שונות. נוסחה נוסחה ואורחה עם המקור — יש מקצרות ומעבדות מזה ויש מזה, וביותר שילבו בו את הרובד האחרון של הפסיקה שעמד בפני העורך. חומרים שנרשמו תחילה בשולי החיבור ("הגהות") שובצו בהעתקות המאוחרות בגוף החיבור. כל זאת, על-פי מסורת ספרות ה"גליונות" האשכנזית¹¹.

8 ראה סקירת קיצורי ה"מרדכי" הקדומים ותכליתם אצל היילפרין, ח"ג, עמ' 1-6. המאוחרים בספרי ה"מרדכי", ה"מוגהים" על-ידי חכמים אשכנזים שנודעו לי, הם אלו של המהר"ל מפראג, ר' יצחק חיות מפראג, ור' אליעזר אשכנזי, שנערכו ועובדו על-ידי ר' דוד בן ברוך מגנין, בספרו "גדולת מרדכי", האנוואה שע"ה. דור לפניהם העיד מהרש"ל על מלאכת "הגהת" ה"מרדכי" שלו עצמו וסיפר כי בשעת עבודתו עמד לפניו גם ספר ה"מרדכי" שהגיה הרמ"א (שו"ת רמ"א, סי' טז). יש כמוכן להבחין באופיים של הקיצורים, בין תקופת הדפוס לזו שלפניה, אך לא באנו כאן אלא לתחום מסגרת זמן בלבד.

9 גורלן של ה"הגהות מיימוניות" דומה לזה של ספר ה"מרדכי". אולם, היקפו הנרחב יותר של ה"מרדכי" וסגולות אחרות משלו העניקו לו מקום חשוב יותר. על "הגהות מיימוניות" ראה אורבך, שם (לעיל, הערה 2), עמ' 554-556.

10 על השימוש בקיצורי ה"מרדכי" במאה הארבע-עשרה מלמדת התימת ה"מרדכי קצר" לר' שמואל שליטשטאט, כ"י מוסקבה-גינצבורג 189, עמ' 126 ב: "המגמגם בקיצור זה עיניו בקיצור אחר ואם לא תשיג ידו עיניו בתוס[פות] ובספרי חיבורים..." תודתי לדוד קרונה שהפנה את תשומת לבי למקור זה.

11 ספרות ה"גליונות" האשכנזית מחכה עדיין לתיאורה וניתוחה בידי חוקר שיתייחס לכל בחינותיה: הספרותית, ההלכתית ואף הגראפית. י"תא"שמע בפתיחת מאמרו: קיים לאופיה של ספרות ההלכה באשכנז במאה הי"ג-י"ד, עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ' 20 הצביע על הופעת הספרות ה"מקצועית" והתפתחות ספרות ה"גליונות" כעל התופעות הספרותיות המיוחדות ליצירה האשכנזית במאה הארבע-עשרה, והעומדות במרכזו, אלא שמאמרו דן בספרות המקצועית לבדה. הערות חשובות אחדות הרומזות לנושא הביא תא"שמע במאמרו: הלכתא כביתראי, שנתון המשפט העברי, 1-2 (תשל"ט-תש"ס), עמ' 407, הע' 16.

בספרות ההלכה האשכנזית של המאה החמש-עשרה נזכר פעמים אחדות קיצור "מרדכי", המיוחס למאן דהוא, ר' שמשון: "מרדכי שעשה רבינו שמשון", או "מרדכי שקיצר רבינו שמשון". לעתים נזכרות שמועות משמו של ר' שמשון במרדכי שלו וכך גם לשונות אחרים. חיבור זה לא נודע עד הנה לחוקרים. יש שאף טענו שחיבור זה לא היה ולא נברא וכי זכרו הופיע על-ידי פתיחה מוטעית של ראשי התיבות "ר"ש", שנתכוונו לשמואל [=שליטשטאט] והפכו ל"שמשון"¹².

איזכורו החוזר ונשנה של ה"מרדכי של רבינו שמשון" בספרות ההלכה של המאה החמש-עשרה מאשר את קיומו העצמאי ואת שייכותו למחבר בשם שמשון דווקא. על-פי אופיו של החיבור, כפי שהוא עולה מן הציטוטים, ניתן גם לשייכו לקבוצת החיבורים שביסודם הונחה אחת מנוסחאות ה"מרדכי", ואשר נסקרה לעיל¹³.

לראשונה נזכר ה"קיצור" על-ידי מהרי"ל (נפטר 1427). באחת מתשובותיו נאמר: "...וכן כתב זקן אחד מחכמי דורינו בחבורו שכן שמע. ונכתבו לי הדברים במק [=במרדכי קצר] ש(ה)חבר מה"ר שמשון ז"ל, הוא מאחת הקהילות החשובות שבדור לענין הלכה למעשה"¹⁴. הדיוק במסירת המוסר, מקור שמועתו, שם חיבורו ובעיקר מקור סמכותו, מלמדים על יחסו של מהרי"ל לחיבור שנכתב על-ידי חכם, בן דור רבותיו. מדברי מהרי"ל משמע, שמקור סמכותו של החיבור איננו דווקא בכוחו הגדול של המחבר, אלא בנאמנותן של מסורותיו. הגדרה ממצטת זו אינה הולמת חכם נודע כר' שמואל שליטשטאט, שהוא וספרו נודעו היטב בדור מהרי"ל, ולא היה צורך בתיאור סגולותיהם.

באמצע המאה החמש-עשרה נזכר החיבור בהתכתבות שהיתה בין ר' משה מינץ (נפטר בקירוב ב'1490), המצטט אותו כלשונו ("...וכן מצאתי במרדכי של רבינו שמשון") לר' ישראל איסרליין (נפטר 1460), המציין גם הוא, בתשובתו, את דבריו של אותו ר' שמשון ("כמו שכתב ר' שמשון במרדכי שלו")¹⁵. מתוך איזכוריו הרבים של החיבור, בדפוס ובכתב-יד, יצוין קטע נוסף, בעל אופי אוטוביוגרפי, הנזכר במפנה המאה החמש-עשרה, בסדר הגט של ר' יעקב מרגליות, וזה לשונו: "אני הכותב, ראיתי גט מעשי"ט שבא מדמשק לירושלים לפני מ"ו הגדול בדור הר"ר יצחק אסיר התקוה

12 M. Wiener, Geschichte der Juden in Elsass, Achava 1867, p. III, n. 63; כהן, המרדכי, סיני יד (תש"ד). עמ' לט, הע' 307.

13 כבר י' פריימאן יצא נגד ווינר וכהן וקבע, כי אין לכפור בקיומו של החיבור. ראה מבואו ללקט יושר, ברלין תרס"א, XXXV (סי' עג).

14 כ"י המחזאון הבריטי AD 2711, 575 דף 39 ב. וראה גירסה זו בהערות לשונית מהרי"ל החדשות, מהד' י' סץ, ירושלים תשל"ז, עמ' ר (סי' קנא). בכ"י אוכספורד-בודלי 319 (ברשימת נויבאוואר), שגירסתו עיקר בשו"ת מהרי"ל החדשות, הנוסח הוא "וכן כתב זקן אחד מחכמי דורינו ז"ל בחבורו". נוסח מקוצר זה הינו תוצאת השמטה על-ידי "הדומות". ה"מרדכי של ר' שמשון" נזכר אצל מהרי"ל שנית באותו עניין, שם, עמ' רי (סי' קנד). כן נזכר הוא במנהגי מהרי"ל, הלכות נישואין (שם נזכר "מרדכי שקיצר ר' שמשון"). התיאור המפורט של המקור נובע אל נכון מייחודה של השמועה שנמסרה משמו של ר' שמשון ואשר על פיה, בניגוד למקובל באשכנז, אין הקהילה מוחזקת בענייני מס בסכסוך עם אחד מבני הקהילה. מהרי"ל דוחה תפישה זו בחריפות.

15 שו"ת מהר"ם מינץ, קראקא שני, סי' יב ("מרדכי של ר' שמשון" נזכר גם בסי' עט); תרומת הדשן, פסקים וחיציאה ש"י, סי' כב.

זצ"ל, וכעס הרבה. ממרדכי של מהר"ר שמשון¹⁶. קטע זה נמצא, בשינויים קלים, בכ"י ה"ש¹⁷, וכתוב בסגנונו המובהק של מחבר חיבור זה. הפתיחה "ואני הכותב" חוזרת בכל ההערות שבהן מביא מחבר כתב-יד ה"ש דברים שראה, שמע, או שהשיג מעצמו. גם הוא היה תלמיד של ר' יצחק הלוי אסיר-התקוה ואף הוא, כרבו, שהה בירושלים. אף השמועות האחרות שנזכרו משמו של ר' שמשון הנזכר והשייכות למסכתות ש"מרדכי" עליהן שרד בכתב-יד ה"ש, כל אלה נמצאות בו ללא יוצא מן הכלל.

מלבד הידיעות הספורות שצוינו בספרות משמו של "מרדכי של ר' שמשון", ואשר מלמדות אמנם על זמנו, היקף השפעתו ואופיו, שרד גם קובץ פסקים ושמועות שנלקטו באמצע המאה החמש-עשרה מתוך חיבור זה. לקט שמועות זה נמצא בתוך כתב-יד באוכספורד וזו כותרתו: "את זה העתקתי מהמרדכי שסידר מה"ר שמשון בצרפת. וסידר בתוכו תשובות וכל מה ששמע מרבותיו, ממהר"א פירנא ומה"ר זושלן הזקן וממה"ר יצחק מוילנשטיין וממהר"ם הלוי זכרוןם] לחיי עד"¹⁸. לקט נרחב זה, המצטט מאות פסקים ושמועות מתוך ה"מרדכי" הנזכר, מלמד בבירור כי כתב-יד ה"ש הוא "מרדכי של רבינו שמשון". שכן, כל שלוקט בכתב-יד אוכספורד מתאים לנמצא בכתב-יד ה"ש (לכך מן המצוטט ממסכתות שלא שרדו בכתב-יד זה). כתב-יד אוכספורד גם מרחיב את ידיעותינו על החיבור ומקורותיו, שכן המקור שעמד לפני עורך הלוקט קדום מן המקור שעמד לפני מעתיקי כתב-יד ה"ש. אף נוסחאותיו עדיפות במקרים רבים על אלו של כתב-יד ה"ש¹⁹.

על-פי המסכתות שמהן נלקטו הלכות בכתב-יד אוכספורד למדנו כי החיבור, במקורו, נפתח בשלוש הבבות ואחריהן באות מסכתות סנהדרין ושבעות. מסכתות אלו לא שרדו בכ"י ה"ש. כ"י ה"ש כולל את הטכסט המלא של החיבור למסכתות ולקובצי ההלכות (על-פי הסדר): עבודה-זרה, שבת, פסחים, עירובין, ביצה, ראש השנה, סוכה, מגילה, תענית (ובסופה: הלכות ט' באב), מועד קטן (ובסופה: דיני שמחות), ברכות (ובסופה: תוספות להלכות ברכות), הלכות א"י וחלה, הלכות ציצית,

16 ר' יעקב מרגליות, סדר גיטין וחליצה, כ"י אוכספורד-בודלי 2010 (ברשימת נויבאואר), דף 85 ב, ובכל העתקותיו של חיבור זה. ר' יעקב מרגליות הוא החכם האחרון, הנודע לנו, שהשתמש ישירות ב"מרדכי של ר' שמשון". הקטע המצוטט כאן נרפס אמנם, עם ציון המקור, גם בסדר-יגט מאוחרים ובהיבורים העוסקים בהלכות גיטין (כך למשל ראה ב"ח, אבן-העזר, סי' קבו) אלא שכולם נטלו מסדר-הגט של ר' יעקב מרגליות. כ"י ה"ש, דף 227, ב.

17 כ"י אוכספורד 784 (ברשימת נויבאואר), דף 148 ב. הלוקט כולו: שם, דפים 148 ב-162 א. ש' שפיצר (לעיל, הע' 4) השתמש פעמים אחדות בכ"י אוכספורד 784 אך לא הבחין בייחודו, בדקתו לכ"י ה"ש ובבעלותו של ר' שמשון עליו.

18 כ"י ה"ש עשוי כתיבות רבות. חלקו הראשון הועתק בידי קבוצת תלמידים ואחד מהם אף חתם את שמו: "סליק מסכת חולין, שבח למאיר הילין" (דף 177 ב). ניתן להבחין היטב בין שני חלקי כתב-יד זה: בעמ' 177-1 נעשתה ההעתקה בכתיבות שונות, אך כולן הינן בעלות אופי זהה, וכל המעתיקים שמרו היטב על ההבחנה בין ההערות לגוף החיבור. מעמ' 178 ב ועד סוף כה"י הכתב הוא שווה ואחיד וכל ההערות נבלעו בתוך החיבור עצמו. לאמור: החלק השני מאוחר יותר. חלוקה זו עולה גם מבדיקת סימני המים על גבי הנייר. חלקו הראשון של הספר נכתב על גבי נייר שיוצר בעמק הריינוס במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה ואילו חלקו השני נכתב על נייר מאותו איזור, מאמצעה של אותה מאה. תודתי נתונה לגב' רבקה פלסר שביררה נתונים אלה עבורי.

הלכות תפילין, מסכת חולין (ואחרי פ"ג, הלכות בדיקות), יבמות, כתובות, קדושין, גיטין (ובסופה: הלכות הגט ונוסחו), ומסכת נידה (ובסופה: דיני מקואות). סדר המסכתות בכ"ה ה"ש, למן מסכת עבודה-זרה ואילך, תואם במדויק את זה שבלקט ההלכות, ועל כן יש לראות בצירוף שנרשם לעיל את כלל היקפו של החיבור וסדרו. הרישום של סדר המסכתות הובא כאן גם כדי ללמד על נוסח ה"מרדכי" המקורי שעמד לפני מקצר הספר ומעבדו. סדר זה, שעיקרו: סדר נזיקין, מועד ונשים, מתקיים כמעט במדויק בשלושה כתבי-יד של ה"מרדכי" השלם (כתבי-יד וינה 72, המוזיאון הבריטי Add 19972 וכ"ה היכל-שלמה), השייכים באורח ברור למשפחת כתבי-היד התלויים ב"נוסח ריינוס" של ספר ה"מרדכי". מכאן, ומהשוואת החומר הקשור ישירות ב"מרדכי" השלם והמצוי בחיבורינו, יש לקבוע כי "מרדכי של רבינו שמשון" מבוסס, במישורין או בעקיפין, על נוסח זה של ה"מרדכי"²⁰.

התואר "קיצור", שניתן לחיבור זה ודומיו על-ידי חכמי המאות הי"ד והט"ו, אינו מלמד במדויק על מלאכתו של המחבר, שכן מלאכת הקיצור היא רק אחת מן המלאכות שנטל עליו, בגשתו אל הספר.

את קיצור נוסחו של ה"מרדכי" השלם עשה המחבר בשתי דרכים: האחת – על-ידי השמטת קטעים שלמים, והשנייה – על-ידי עיבודם של הקטעים הנותנים וקיצורם, תוך השמטת פרטים טפלים, הלכתיים ותיאוריים כאחד. עם זאת הקפיד הכותב על שמירת כל מרכיביו של הקטע: שאלה, תשובה, ודעות מתנגדות – אלא שמסרן בתמצית. תכופות היתה מלאכת העיבוד כרוכה בניסוח מחדש, בהיר וקצר, של הקטעים ובדרך כלל קלל העיבוד גם תרגום לעברית של ביטויים ומשפטים ארמיים. בשום פנים אין לראות במעשה הספר כוונה ליצירת קודכס משפטי שלם וסופי, שכן אין במלאכת הקיצור שעשה המחבר כל כוונת פסיקה אלא כוונת עריכה וארגון בלבד. אין על כן גם להשוות בין תופעת ה"קיצורים" לסיכומי הלכות שנכתבו בעיקר במאה השש-עשרה²¹.

במקביל למלאכת ההשמטה, שהעניקה לחיבור את תוארו "קיצור", אסף המחבר חומר רב אל חיבורו תוך שמירה על מבנהו המקורי, על-פי הנוסח שעמד לפניו. בתוספותיו של המחבר ניתן להבחין בכמה שכבות ספרותיות, השונות באופיין ובזמן

20 ראה טבלת סדרי המסכתות בכתבי-יד השונים של המרדכי, היילפרין, ח"א, עמ' 73-77. על התפלגות כתבי-יד היר' ל"נוסח אוסטרין" ול"נוסח ריינוס" ר' כהן, המרדכי, סיני יג (תש"ד) עמ' רצד-שב, ובעיקר, היילפרין, ח"א, עמ' 22-30, שדן בהרחבה באופיה של ההתפלגות, התפתחותה ומשמעותה הספרותית. לענייננו חשוב רק לציון את הנוסח היסודי שעמד לפני עורך הקיצור, ובכך להצביע על זיקתו הספרותית של המחבר. יצוין כי גם קיצורו של ר' שמואל שליטשטאט מבוסס על נוסח ריינוס. ראה כהן, המרדכי, סיני יד (תש"ד) עמ' מ. וראה שו"ת מהר"ל, מהד' י' סף, ירושלים תש"ס, סי' עו, עמ' קמא, שנתן סימן ב"מרדכי של ריינוס" שפותח לעולם במסכת בבא-קמא. אלא שרוב כתבי-יד שבידינו פותחים במסכת זו ואין ראי זה כראי זה ועל כן אין די בסימנו של מהר"ל.

21 הנודעים הם: חיבורו של ר' יהושע בועז שנדפס עם מהדורת ה"מרדכי" בהדפסת התלמוד, ונציה שי"ב; סבינוטה שי"ד ואחריהן בכל הדפסות הש"ס, ובנפרד בשם "קיצור המרדכי וסימניו", קרימונה שי"ז; חיבורו של ר' יוסף אוטולינגי עם מהדורת ה"מרדכי", ריווא די טרנטו שי"ט, ובנפרד בשם: "סימני וקיצורי מרדכי", שם, שם. וראה אוספי הלכות נוספים בכתבי-יד, אצל היילפרין, ח"א, עמ' 1 והערות 6-8.

זו מזו. השכבה הראשונה מקורה בספרות בעלי-התוספות לדורותיה, זו שממנה נערך גוף ספר ה"מרדכי" עצמו. עיקרה נלקט מתורתם של הדורות האחרונים של בעלי התוספות: מספר הראבי"ה ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, מקטעים שלא נאספו תחילה אל גוף ספר ה"מרדכי". היקפה של חטיבה זו ב"מרדכי הקצר" הוא גדול למדי ומקומה, מבחינה גראפית, בדרך-כלל, בשולי הגיליון. חלק נכבד מהוספות אלה הספיק כבר לחדור אל גוף החיבור עוד בטרם נעשתה ההעתקה שלפנינו. קירבתו או אף זהותו של החומר עם מרכיביו האורגאניים של ספר ה"מרדכי" השלם ודאי עשו כדי להקל על תהליך זה.²²

החטיבה השנייה שאסף ר' שמשון אל ספרו מורכבת מתורת דור תלמידי מהר"ם מרוטנבורג שחיו במפנה המאה השלוש-עשרה, ואשר עליו נמנים בעל ספר התשב"ץ, בעל "הגהות מימוניות" ור' יצחק מדורן (= דורא) בעל ה"שערים".

חשיבותו העיקרית של החיבור היא בעריכתה של השכבה השלישית, העשויה משמועתם של דור רבותיו של המחבר ורבותיהם. תורתם של חכמים אלו לא כונסה בדרך כלל בספר ומקור הדברים הוא בבית-המדרש. הערות רבות נפתחות במלות הפתיחה "אני הכותב" ומוסרן הראשון הוא ר' שמשון עצמו. קורות חייו של ר' שמשון עצמו נודעים לנו בעיקר מהערות אלה. החכמים שתורתם והנהגותיהם נרשמו בידי המחבר הינם הבולטים בחכמי אשכנז במאה הארבע-עשרה, ושמותיהם נזכרים בפתיחת הלקט, שהובאה כאן קודם כלשונה.

ראש לחכמי אותם דורות הוא ר' אלכסנדר זוסלין הכהן, בעל ספר ה"אגודה", הנזכר תמיד בראשי-תיבות שמו – רז"ך. בעל "האגודה" היה רב רבו של ר' שמשון ופעל עוד בחייו, עד למותו על קידוש ה' בארפורט, במאורעות "המוות השחור". מאות מהערות החיבור מיוחסות לו ורובן, אך לא כולן, נמצאות בספר ה"אגודה" שלפנינו (קראקא של"א). ר' שמשון הוא, כנראה, המחבר הראשון שעשה שימוש בספר, סמוך מאוד להשלמתו.²³

שלא כהערות המיוחסות לר' זוסלין הכהן, הערותיו של תלמידו וקרובו ר' מאיר בן

22 יש לזכור כי כ"ה"ש התעתק עשרות שנים אחדות לאחר חיבורו של ה"קיצור" ומכאן "תנועת" ההערות. עם זאת, שילובן האורגאני של הערות רבות משכבה זו בגוף החיבור מתיר להניח, שהמחבר הורה היתר לעצמו לשלב מקורות מתקופת בעלי התוספות בגוף החיבור על דעת עצמו.

23 יש לציין כאן את קירבתו הרבה של ספר ה"אגודה" לספר ה"מרדכי". בעל ה"אגודה" חיקה את מבנהו וסדרו של ספר ה"מרדכי" והשתמש בו כתופות. במידה רבה יש לראות גם בו עיבוד של ספר ה"מרדכי". השימוש התכוף שעשה ר' שמשון ב"אגודה" מאפשר להניח כי הספר היה לספר-שימוש נפוץ בקרב למדני אשכנז במאה הארבע-עשרה. כזה, לפחות, היה בקרב החוג הנדון כאן, שחכמיו היו תלמידיו או תלמידי תלמידיו של המחבר. מקדמת ר' יוסף ב"ץ, מו"ל המהדורה הראשונה והיחידה של הספר, נמצאו למדים כי הדורות מאוחרים לא נודעה לספר חשיבות יתירה וכי לא כל חכמי דורו של ר"ב ב"ץ, במחצית השנייה של המאה השש-עשרה, הכירוהו. בכל פולין מצא המו"ל כתביד אחד בלבד ומדבריו עולה גם שלא ידע בבירור מי הוא המחבר. על ר' אלכסנדר זוסלין הכהן ר' Germania Judaica, II, Tübingen 1968, Ss. 218-219. נזכר בקינה שפרסם א' לנדסהוט, עמודי העבודה, מותו על קידוש ה' בראש קהילת ארפורט (ב"ב 21.3.1349) נזכר בקינה שפרסם א' לנדסהוט, עמודי העבודה, ברלין תרכ"ב, חלק ב, נספח ב, עמ' IV. על ספר ה"אגודה" ראה ח' מיכל, אור-החיים בערכו; ר' תא-שמע, קיום, עמ' 36-37.

ברוך הלוי לא נודעו אלא מחיבורינו²⁴. ר' מאיר הוא הנזכר בפתיחת הלקט כמהר"ם הלוי, והידוע גם על שם מקומו, פולדה, או על שם מקום-ישיבתו האחרון, וינה. שמו המלא הוא ר' מאיר בן הקדוש ר' ברוך הלוי²⁵. הוא הבולט בחכמי אשכנז במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה, ורבו המובהק של המחבר. עשרות ההערות המיוחדות למהר"ם, הפזורות לאורך החיבור, מלמדות על קשר אישי הדוק שהתקיים, בכתב ובעל-פה, בין התלמיד לרבו עשרות שנים – עד לחתימת החיבור שהיתה עוד בחיי הרב²⁶.

הראשון מבין שני החכמים הנותרים, הנזכרים בפתיחת הלקט, הוא ר' אליעזר פירנא, חכם אשכנזי שעקר למזרח. הוא לא נמנה על רבותיו של המחבר אך היה בן דורם והמחבר סעד על שולחנו ורשם ממנהגיו. השני, ר' יצחק הלוי מ"וילנשטיין" הוא ר' יצחק הלוי (מבילשטיין) אסיר-התקוה, שהיה רבו של המחבר קודם למהר"ם הלוי, ואשר עלה לארץ-ישראל ועמד שם בראש חבורת חכמים שעלו מקהילות הריינוס ואשר עליהם נמנה גם המחבר. אף שאין לכך ראיה מוכחת, הרי הדעת נותנת שגם שני חכמים אלו היו תלמידיו של ר' אלכסנדר זוסלין הכהן, בעל ה"אגודה", ועמדו בקשרים עם ר' מאיר הלוי, קרובו, תלמידו, ובן דורם²⁷.

נמצא שכתב-יד ה"ש הוא החיבור הנודע בספרות ההלכה של המאה החמש-עשרה כ"מרדכי של רבינו שמשון". חיבור זה נכתב על-פי הדפוסים המסורתיים של תקופתו על יסוד ספר ה"מרדכי" – והוא עיבוד, אירגון וקיצור של חיבור זה.

בהוספות המאוחרות לחיבור, שנתוספו במאה הארבע-עשרה, באה לביטוי תורתו של בית-מדרש אשכנזי מוגדר, שסדר היחס שלו היה ידוע לנו בחלקו, ואשר הידיעות המופיעות כאן משלימות אותו. סדר היחס, ראשיתו בר' אלכסנדר זוסלין הכהן, תלמידם של תלמידי מהר"ם מרוטנבורג, והמשכו בתלמידיו, שהבולט שבהם היה ר' מאיר בן ברוך הלוי ואשר עליהם נמנו כנראה גם ר' יצחק הלוי, ור' אליעזר פירנא. על הדור השלישי של בית-מדרש זה נמנה גם ר' שמשון, מקצר ה"מרדכי" הנדון כאן.

24 על זיקת רב ותלמיד שבין ר' אלכסנדר זוסלין הכהן ומהר"ם הלוי ועל קירבת משפחה שביניהם למדנו מהערות "מרדכי של ר' שמשון". את הידיעה הראשונה מסר ר' שמשון: "...ונראה שמהר"ם הלוי אמר לי בשם רבו הר"ר זוסלין ז"ל..." (כ"י ה"ש, דף 90 א = שפיצר, "מהר"ם הלוי, עמ' מג, סעיף י). האחרת יצאה מתחת יד מהר"ם ומופיעה בלשונו, בגוף ראשון: "...וכן דנתי לפני מו"ר קרובי הרו"ך והנאה"ר (כ"י ה"ש דף 139 ב; כ"י אוכספורד 784, דף 160 א). כמדומה שזו הידיעה היחידה שיש בידינו הנמסרת על-ידי מהר"ם עצמו כלשונו. ושמה הועתקה מעותק ה"מרדכי" שהיה בידו ואשר עליו רשם את הערותיו. פעמים אחדות מצוין המחבר את מנהגו של רו"ך ומוסיף "וכן נהג מהר"ם הלוי" (ראה למשל כ"י ה"ש, דף 148 א = שפיצר, שם, עמ' מז, סעיף יח).

25 כך הוא נזכר בספר הזכרון של וורמס, קבץ על יד (סדרה ישנה) ג, תרמ"ז, עמ' 5.

26 השאלות ההיסטוריות והביוגרפיות הנוגעות למהר"ם הלוי וליחסו עם ר' שמשון דק, וידועו להלן בפרק השלישי. וראה להלן הערה 59, ושם ביבליוגרפיה. רוב ההערות המיוחדות למהר"ם פורסמו על-ידי שפיצר, מהר"ם הלוי. דן מספרות על מנהגים שנהג, על פירושים שפירש ועל מסורות שקיבל מרבותיו. הערות מהר"ם הלוי בחיבורו של ר' שמשון הינן הרכבו הגדול ביותר מדבריו הידוע לנו בספרות ההלכה האשכנזית עד עתה. מקומם של חכמים אלו בקרב חכמי דורם ובעליית חכמי אשכנז לארץ-ישראל במאה הארבע-עשרה יידון בהרחבה להלן.

בין ספר "יריעות עזים" ל"מרדכי של רבי שמשון"

בשנת "ברכה עד בלי די", היא שנת שני' לפ"ק, נדפס בוונציה הספר "יריעות עזים", חיבור הלכה עממי לכאורה, שנכתב כולו מעשה חרוזים.

בחיבור "נכללים מצוות התורה, עשה ולא תעשה... על דרך חרוזה..."²⁸ והוא נחלק ל"חמשה הלכות גדולות... ספר קדושה בהתחלות, ואחריו הלכות זמנים בהתחלות, ואחריו הלכות זמנים במסילות, ואחריו ברכות ותפילות, ואחריו איסור והיתר עולות, וגם הלכות נשים ורבית במפעלות..."²⁹. חמשת חלקי הספר כוללים הלכות פסוקות חרוזות מתחום חיי היום-יום: חול ומועד, אישות ואיסור והיתר. מכלל דיני ממונות חרז המחבר את הלכות ריבית בלבד. סדר הדינים בחיבור עומד בזיקה לסדר הדינים ב"ספר מצוות גדול" וב"ספר מצוות קטן", אלא שמחבר "יריעות עזים" לא התכוון מלכתחילה להקיף את כלל מצוות עשה ולא תעשה, ועל כן נושאים רבים חסרים מן הספר. אין ב"יריעות עזים" חלוקה מבנית למצוות עשה ולא תעשה, בלתי אם על שער הספר.³⁰

לכל הלכה הועיד המחבר, בדרך כלל, בית מרובע אחד שווה חרוז. לאחר ששיבץ את שמו בראשי השורות — "שמשון בן שמואל איש ירושלים", סידר את כל בתי הספר בסדר א"ב (בדרך כלל א"ב כפול) פעם אחת, תשר"ק כפול. בהלכות חנוכה שיבץ את האקרוסטיכון "יהודה" ובפורים — "מרדכי"³¹. האקרוסטיכון עקיב ושלם, ועל-כן איננו תואם את פרקי הספר. תפקידו, ללא ספק, מנמוטכני מובהק.³²

28 מתוך שער: יריעות עזים, ויניציאה שני'.

29 מתוך "התנצלות המחבר", שם, דף עז ע"א.

30 ההשוואה בין סדר הדינים ב "יריעות עזים" לזה שבסמ"ג הינה כללית בלבד ועיקר עניינה בהצבעה על קיומו של סדר הלכות מקובל, פחות או יותר, בספרי הלכה אשכנזיים, קודם להופעת "הטורים".

31 שני השמות מופיעים באקרוסטיכון כפול. השם "יהודה" מופיע פגום — "יהודכ" (ושמא הכוונה ל"יהודה כהן"?).

32 החרוזים והאקרוסטיכון הקפדני, הנמשך לאורך כל החיבור, הינם מכשירים מנמוטכניים המשרתים את המגמה הדידאקטית העולה מדברי המחבר בהתנצלותו: "אמרתי אל לבי, מתוך החרחים ינעמו לך הדינים, במקצתם או כולם, ויכתבו על לוח לבי, ויהא סגורים בי, לרוץ גם מחוץ, כמו שאמר רבותינו ע"ה, 'ושננתם' שיהיו שנונים בפיו כמו חץ שנון להשיב לשואלי דבר דין". חיבורים מקצועיים חרוזים, בעיקר בחיבורי הלכה, המלווים באקרוסטיכון עקיב ידועים בספרות האשכנזית, בעיקר למן המאה השתים-עשרה, כספרי לימוד לצעירים, או למבוגרים שאינם תלמידי-חכמים. יש לראות בחיבורים אלה טיפוס ספרותי דידיאקטי בתוך הספרות האשכנזית אשר מחבר "יריעות עזים" כתב את חיבורו במסגרתה. אין לקשור טיפוס "שירים" זה ב"אזהרות" הקדומות, שכן הוא נטול כל יומרה שירית ולא יוחד לו מקום בליטורגיה האשכנזית.

פיוטו של ר' יוסף טוב-עלם "אלוהי הרחמים לכל בשר", על הלכות פסח, שנכתב במאה האחת-עשרה אינו עונה על כללי של הטיפוס המתואר כאן, שהרי יוחד לו מקום בסדר הפיוטים ל"שבת הגדול", אך פרטנותו הליכתי השיטתית בעקבות ההלכה לסעיפיה לא מאפשרים לראות בו פיוט צרוף, לבד משורות הפתיחה שלו. לעומתו, הלכות שחיטה שחזר הראב"ן במאה השתים-עשרה תואמות במדויק את המסגרת הספרותית שתוארה כאן (י"ל ע"י ר' דודיון, ספר היובל לכבוד ר' שמעון יהודה שקאפ, וילנא תרצ"ז, עמ' פא-פח). במאה השלוש-עשרה חיבר ר' מרדכי בן הלל, בעל ה"מרדכי", שני חיבורי הלכה מחזורים, האחד על הלכות שחיטה ובדיקה והאחר על הלכות איסור והיתר (ונציה תש"ד). על חיבורים אלה קאה כהן, המרדכי, סיני יא (תש"ב), עמ' נט, הע' 1; א"מ הברמן, המדפיס קורניליוו אדיל קינד ובנו דניאל, ירשלים תש"ט, עמ' 89. חיבורים אלה שרדו במספר כתבי-יד ובכולם נוספו הגהות והערות המלמדות על השימוש בהם, ובעיקר על היחס להלכה

אל שולי החיבור נוספו הערות שעניינן שלושה: פירוש המלות, הרחבת היריעה ההלכתית עליידי מובאות שונות, בעיקר מן הספרות ההלכית האשכנזית שאחרי בעלי התוספות³³, והערות ענייניות של בעל ההגהות עצמו. ההערות מן הסוג הראשון פותחות במלה "פירוש", מן הסוג השני – "הגה" ומן הסוג השלישי – לפרקים הן פותחות במלים "ואני הכותב", הפתיחות מן הסוג הראשון והשני נפוצות מאוד בהערות על ה"גיליון" בספרות ההלכה האשכנזית, שבמסגרתה ובדפוסיה נכתבו הספר והערותיו.

לדברי המו"ל, שמעון לוי גונצבורג, איש ונציה, נדפס הספר מכתבייד כתוב על קלף שהועתק בשנת קמ"ג (1383). בחתימת הספר נדפס חלק מקולופון כתב-היד: "נשלם ממחרת יום הכפורים שנת קרובה ישועתי לבא למפורים, ושבח לשוכן ברום אוירים". האותיות המסומנות בפסוק הן ק' י' וא' לבדן, ועל כן פרט השנה המצוינת הוא קי"א (1350). לפנינו אם כן קטע של כתבייד, הקודם לזה של מדפיסי ונציה. קטע זה הועתק אל תוך כתב-היד שעמד לפני מדפיסי ונציה, ואשר הוא שנכתב בשנת קמ"ג³⁴.

לאחרונה דן א' קופפר בספר "יריעות עזים", ובעיקר בשאלת הזיקה שבין גוף החיבור והערותיו, על יסוד השוואת הנוסח הנדפס בוונציה לנוסח אחד משני כתבי-היד הידועים עד כה לספר זה³⁵. השוואת הנוסח העלתה כי גוף החיבור הנדפס זהה לזה שבכתב-היד, אך לעומת זאת חלו ידיים בהערות. רבות מן ההערות הנמצאות בכתב-היד חסרות מן הספר ואחרות עובדו, שובשו וכך הוצאו מהקשרן.

החרוזה כאל אמירה הלכתית לכל דבר. ר' מרדכי בן הלל כתב גם חיבור לימודי חרוז על כללי הניקוד (ו"ל ע"י כהן, המרדכי, עמ' רסב-רסה ונידון שם, סד-סד). לאחרונה פורסמו הלכות פסח בחרוזים שחיבר ר' מנחם ציון במאה הארבע-עשרה (י' פלס, מוריה, יא [תשמ"א], גליון ה-ו, עמ' יח). חריות הלכות פסח היתה נפוצה מאוד וחרוזים ממין זה חיבר מהר"ם מרוטנבורג (הגהות מימוניות, סוף הלכות חמץ ומצה). במאה החמש-עשרה, עשו כן ר' זליגמן בינג (ראה פלס, שם) ור' ישראל איסרליין (לקט יושר, עמ' 86-95). במאה השש-עשרה, המהרש"ל חזר גם הוא את הלכות סדר פסח וציין כי קדם לו, בשיר ארוך, ר' אברהם קצנלבון בן המאה החמש-עשרה. המהרש"ל מציין כי כתיבה זו הינה מסורת אשכנזית קדומה ונפוצה (שו"ת מהרש"ל, סי' פח). המהר"ל בתשובותיו מספר על חכם ש"חבר הלכות שחיטה במליצת השיר וחרזו בלשון אשכנז (= יידיש) ובביאור מאד" ועל אף שהוא מתנגד לכתיבה מעין זו הוא מרחיב לדבר על ערכה ל"עמי הארץ שיש ביישובים... לידעם חמיר ולהתרגל בהם בעל-פה ולזכור אותם תמיד" (שו"ת מהר"ל החדשות, מהד' י' סף, ירושלים תשל"ז, סי' צג. החשובה נדפסה, תחילה, בחלקה על ידי ש' אסף, "תשובה כנגד חבור ספרי דינים ביידיש", קריית ספר, כ [תשי"ג-תש"ד], עמ' 41-42). רוב החיבורים הנזכרים מיוחדים בסטרופות מרובעות, בחרוז מבריק ובאקרוסטיכון הנפתח בתחילת השיר בשם המחבר והנמשך בא"ב, החוזר חלילה.

לפי עדות המחבר ב"התנצלותו", מבוסס עיקר ספרו על סמ"ג וסמ"ק ומיעוטו על ספר התרומה, ספר הרקת, ספר יראים, מרדכי והגהות מימוניות. ברשימה זו התכוון המחבר למקורן של ההלכות החרוזות שבגוף החיבור. ההערות מביאות גם מדברי חכמי המאה הארבע-עשרה.

א' קופפר, ר' שמשון בן שמואל "אישירושלים" ור' אברהם ברבי שמואל טעמלין מירושלים (לבעיית ספר "יריעות עזים" וההערות שנספחו לו), שלם, א (תשל"ד), עמ' 97, טען שהמירל חישב את האותיות ק' י' ואת המלה "לבא" במלואה וכך קיבל את שנת קמ"ג הנזכרת בדברי הקדמה. קופפר עצמו (שם, הערה 1) הסתפק בטיבם של סימני האותיות בעותק בית-הספרים הלאומי. בדיקת עותק "יריעות עזים" שבספריית שוקן בירושלים פתרה את הספקות, שכן שם ניתן להבחין בבירור בסימני גרשים על כל אות המחושבת בחישוב השנה – ואין על כן לחשב את המלה "לבא" כולה.

קופפר השווה את נוסח הספר הנדפס לכ"י מוסקבה-גינצבורג 182 שהועתק עליידי אברהם בן שמואל טעמלין. כ"י נוסף של "יריעות עזים" הוא כ"י אוקספורד, בודלי 882 (ברשימת נויבאואר).

מכאן למד קופפר, שיש להבחין בין מחבר "יריעות עזים" לבעל ההערות. הראשון, הוא שמשון בן שמואל איש-ירושלים (הנוזכר בשער ובאקרוסטיכון כמחבר הספר), המספר ב"התנצלותו" שחיבר את הספר לבקשת אביו היושב בעיר הקודש. בגלל ישיבת האב בירושלים לא ניתן, לדעת קופפר, לקבוע בוודאות האם שמשון הוא "איש ירושלים" או שמא זה תוארו של האב.

לדברי קופפר, בעל ההערות הוא ר' אברהם ברבי שמואל טעמלין, מעתיק כתב-יד מוסקבה-גינצבורג, שהיה תושב ירושלים, יצא את הארץ, העתיק את הספר בנכר והעיר עליו הערות. מדבריו בשיר שצירף בחתימת הספר משמע, שעמד בקשר עם המחבר וכי התכוון לחזור ולשבת בירושלים, ואולי בזמן כתיבת השיר היה בדרכו לארץ. קופפר מייחס לר' אברהם טעמלין את קטע הקולופון הנדפס.

בהמשך כתב-יד גינצבורג נמצא "תקון שטרות", שנכתב גם הוא בידי של ר' אברהם טעמלין. באחד מן השטרות מופיע התאריך ק"מ (1380) ואילו באחר נזכרת שנת קנ"א (1391)³⁶. מכאן למד קופפר כי בציינו תאריכים אלו, התכוון הסופר ללמד על משך כתיבת הקובץ כולו, ועל כן כתב-יד משנת קמ"ג הנוזכר בדברי המו"ל, איש ונציה, הוא כתב-יד גינצבורג עצמו.

בדיקת שני כתב-ידים והשוואתם לספר הנדפס מלמדת כי הנוסח שעמד לפני מדפיסי ונציה איננו זה של כ"י מוסקבה-גינצבורג. קטע הקולופון המופיע בדפוס ואשר הועתק אל נכון מכתב-יד שהיה בידי המדפיסים, חסר בשני כתב-ידים. יתר על כן, קטעים אחדים הנמצאים בדפוס, בגוף החיבור או בהערותיו, חסרים בכתב-יד. כתב-יד שלפנינו לא היו אפוא המקור לדפוס ונציה ועל כן היה זה כתב-יד שלישי שאינו לפנינו³⁷.

כתב-יד השלישי, "הנעלם", או העתקה ממנו שכללה את הקולופון המציין כאמור את שנת קי"א, את גוף הספר ואת הערותיו, הוא שעמד לפני מדפיסי ונציה. אם נניח שכתב-יד "הנעלם" הוא כתב-יד המקורי, הרי הם שהשמיטו קטעים מן הנוסח המקורי או שערכו אותם. כיוון שקיים כתב-יד, הכולל הן את החיבור והן את הערותיו, והוא קדם לכתב-יד מוסקבה, הרי גם אין לראות באברהם טעמלין, מעתיק אותו כתב-יד, את מחברן של ההערות ל"יריעות עזים". ברור גם כי כתב-יד מוסקבה אינו תלוי בכתב-יד "הנעלם"³⁸.

והנה, זיהויו של כתב-יד "היכל שלמה" כ"מרדכי של רבינו שמשון" מערער גם על בעלותו של אברהם טעמלין על ההערות ל"יריעות עזים"; שכן, רבות מהן מופיעות

36 קולופון כתב-יד מציין את שנת קנ"א לבדה.

37 ההערות הנמצאות במהדורת הדפוס דף כט ע"ב, חסרות בשני כתב-ידים. בשני כתב-ידים חסרות, בהלכות ייבום, הסטרופות המסומנות באקרוסטיכון באותיות ס' ע' פ'. במהדורת הדפוס, לעומת זאת, מופיעה הסטרופה המסומנת באות ס' (דף עא, ע"א). השמטת שתי הסטרופות הנוספות מודגשת בדפוס על-ידי הותרת שטח חלק במקום המיועד להן. ברור כי בתים אלו היו במקור והושמטו במתכוון, כנראה מחמת מחלוקת בדבר הלכה.

38 יש לשער כי כתב-יד שעמד לפני המדפיסים היה שלם ומדפיסי ונציה הם שערכו את החיבור מחדש, שכן קשה להניח שהיו כתב-יד רבים לחיבור משני בחשיבותו מעין זה, בזמן הקצר שחלף מחיבור הספר ועד שנת קנ"א. על תאריך חיבורו, ראה להלן.

כנתינתן בשני החיבורים, ובכללן קבוצת הערות הכתובות בגוף ראשון, במטבע אוטוביוגרפאי, והמציאות את שהותו של הכותב בירושלים, או בארץ-ישראל. שלוש הן הידיעות על שהותו של הכותב בארץ-ישראל, המופיעות כלשונן בשני החיבורים:

— א. "וכן ראיתי, אני הכותב, שנוהגין בירושלים דאין מקדשין כלל בבית הכנסת"³⁹; — ב. "ואני הכותב מצאתי בסמ"ג דכתב ר' יהודה דאין דרך עתה בהיסבה... ואני ראיתי בא"י ובירושלים תוב"ב שעוד היום נוהגין היסבה"⁴⁰; — ג. "...ואני הכותב נפלאתי על זה (= על שיעור כזית, חצי ביצה) כי הרבה זיתים בא"י ובירושלים תוב"ב, ולא ראיתי אפילו ג' זיתים היו גדולים כמו חצי ביצה"⁴¹.

הופעתן החוזרת של ההערות וזהות שמו הפרטי של מחבר "קצור המדכי" — שמשון — לזה של מחבר "יריעות עזים" מלמדות, כי מחבר אחד להן, וכי מחבר "יריעות עזים" הוא גם בעל הערותיו — הוא הוא שמשון בן שמואל, איש ירושלים⁴². השוואת ההערות של "יריעות עזים" לאלו של ה"מרדכי הקצר" מגלה הערות רבות נוספות החוזרות בשני החיבורים. כך גם מצטט המחבר מאותם המקורות בשני חיבוריו. חשוב ביותר לענייננו לציין את השימוש הרב שעושה המחבר בספר "האגודה" לר' אלכסנדר זוסלין הכהן, חיבור שנשלם, כזכור, סמוך מאוד לתקופת פעילותו הספרותית של ר' שמשון, ואשר איננו מצוטט בתקופה זו באף חיבור אחר. לעומת סימני הקירבה שבין שני החיבורים, בולט מאוד הבדל מכריע. מן ההערות הרבות הנזכרות ב"קצור המדכי" משמו של מהר"ם הלוי, שהיה כאמור רבו של המחבר, לא נזכר שמו ולו פעם אחת בלבד ב"יריעות עזים". יתר על כן, אל אחת ההערות הנזכרות בשני החיבורים נוספה ב"מרדכי הקצר" הפיסקה: "זוהי ספרתי למהר"ם הלוי שני' קב"ה, והיה מקובל לו מאד"⁴³.

39 יריעות עזים, דפוס ונציה, דף ע"ב; כ"י גינצבורג, דף 6 ע"ב; כ"י ה"ש, דף 53 ע"א. בכ"י ה"ש נוספה על ההערה הפיסקה: "זוהי ספרתי למהר"ם הלוי שני' קב"ה והיה מקובל לו מאד".

40 דפוס ונציה, דף כב ע"ב; כ"י גינצבורג, דף 33 ע"א; כ"י ה"ש, דף 51 ע"ב (בנוסח שונה במקצת: "וראיתי בא"י בירושלים ע"ה שיושבים תדיר בהיסבה").

41 דפוס ונציה, שם; כ"י גינצבורג, דף 33 ע"ב; כ"י ה"ש, דף 57 ע"ב, בנוסח שונה: "ולי הכותב אינו קש' כי הזיתים שראיתי בא"י ובירושלים, אפילו ששה אינם גדולים כביצה". השינוי מתבקש מהקשרה של ההערה בכ"י ה"ש, וראה קופפר (לעיל, הערה 34), עמ' 99-100.

42 כתיבת חיבור והערותיו בידי מחבר אחד, אין בה כדי להפתיע. כזה הוא גם מבנהו של ה"מרדכי של ר' שמשון" שצא, לפי הנאמר כאן, מתחת ידו של אותו מחבר. דומה כי הכתיבה בשתי הרמות היא מאופיו של הספר המעובד בנוסח שתואר בפרק הראשון. המחבר מעבד עורך את הטקסט ה"קאנוני" אך אינו מחזיר לחוכו את תוספותיו, שמקומן, על-פי דעתו, בשוליים בלבד. שכן אלו הינן ממין החיבור אך אינן ממעלתו. האבחנה שונה במקצת לגבי "יריעות עזים", שם ההגהות אינן ממין החיבור. גוף החיבור הוא בעל אופי ידיאקטי והוא פונה אל הקורא שאינו תלמיד-חכם מובהק דווקא ועל כן נוקט המחבר לאקרוסטיכון, חריזה ולהרצאת דברים פשוטה. את ההערות, לעומת זאת, הועיד המחבר לדיון ולהרחבת היריעה, שם הוא מביא מקורות מספרות ההלכה האשכנזית מדור בעלי התוספות ועד לרו"ך, מהם המסכימים לדעה המחזרת ומהם החולקים עליה. במידה רבה יש לראות בהערות השלמה המתבקשת ממבנהו של החיבור ובעיקר מיזמורתיו המוגבלות.

43 ראה לעיל, הע' 39.

הבולט מאוד בהערות הספר האחד והחסר לחלוטין בשני מלמד על סדר חיבורם של הספרים. תחילה חיבר ר' שמשון את ספר "יריעות עזים" בארץ-ישראל. על-כן, הקולופון המציין את שנת קי"א הוא קולופון כתב-יד של המחבר, שכן אין להקדים את עלייתו לתאריך הנזכר בקולופון⁴⁴. באותה עת לא פגש עדיין במהר"ם הלוי, שאצלו למד רק לאחר ששב מארץ-ישראל לאשכנז, וגם בבית-מדרשו של ר' יצחק הלוי אסיר-התקוה למד, עד לאותה שנה רק זמן קצר בלבד. שנת קי"א היא התאריך המאוחר האפשרי לעלייתו של ר' שמשון לארץ-ישראל. "קיצור המרדכי" הושלם, כפי שיבואר להלן, בשנת קמ"ב (1382). לאחר שנים אחדות שישב המחבר בבית-מדרשות שבארץ-ישראל, ובעיקר לאחר ששימש שנים רבות את מהר"ם הלוי בארץ-הריינוס. בין חתימת שני החיבורים חלפו על הכותב שלושים ושתיים שנה ולפחות שני בתי-מדרש. על-כן הגהותיו של ר' שמשון בן שמואל לספרו "יריעות עזים" משתמשות בספרות הפסיקה האשכנזית כפי שהיא נוסחה בתקופת חמישים השנה (בקיורב) שבין "חתימת" ספר ה"מרדכי" לחיבור "יריעות עזים"⁴⁵. ספרות זו נתחברה ונוסחה כולה בחוג תלמידיו ותלמידי תלמידיו של מהר"ם מרוטנבורג, עד לר' אלכסנדר זוסלין הכהן. בחיבורו השני, שנכתב למעלה משנות דור אחרי הראשון, השתמש המחבר בספרות שנוספה במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה ושילב בו את תורתם של רבותיו – ר' יצחק הלוי אסיר-התקוה ור' מאיר בן ברוך הלוי.

זמנים ומקומות בחיי ר' שמשון איש ירושלים

זיהויו של ה"מרדכי של ר' שמשון" והקביעה כי מחברו הוא שמשון בן שמואל איש-ירושלים מחבר "יריעות עזים" מאפשרים מעקב מדויקד אחרי תולדות חייו של המחבר. בחיבוריו ציין המחבר הערות רבות המציינות מקומות, תאריכים ואישים השזורים בקורותיו ומכאן נפתח פתח להתחקות אחריו, לשרטט את דמותו, לתארך ולמקם את פרקי חייו ואת מקריהם. אל הידיעות השקועות בשולי חיבוריו מצטרפות תעודות ארכיוניות, המשלימות את התמונה ומוסיפות פרקים שלא נודעו מן החיבורים. כל אלה עושים אותו לחכם האשכנזי האחד במאה הארבע-עשרה דלת הידיעות, שתחנות חייו ידועות לנו לפרטיהן. מן הפרטים הרבים יחסית עולה דמותו של חכם אשכנזי, כנראה מן המדרגה השנייה, זו שבדרך כלל ביטויה בספרות מבוטל. נדודיו של ר' שמשון מלמדים על סדר היחס של חכמים בני המאה הארבע-עשרה, על דרכי צמיחתו של חכם אשכנזי מנעוריו ועל היחסים שבין מרכזי התורה האשכנזיים באותם דורות. כן עולה מן החומר ההיסטורי תמונת המרכזים האשכנזיים במזרח, ובעיקר זה של ירושלים. סדר הזמנים המדויקד של עלייתו של ר' שמשון לארץ-

44 להלן יפורטו תולדות חייו של ר' שמשון איש-ירושלים על-פי ההערות הביוגראפיות שבספריו ועל-פי מקורות חיצוניים. על פיהם עולה כי היה בהיידלברג אחרי מאורעות "המגיפה השחורה". ומתוך שהוא מוסר בספר ידיעות על ארץ-ישראל, הרי אין להקדים את חיבור הספר לשנה הנזכרת בקולופון.

45 ספר ה"מרדכי" לא נחתם מעולם ועל כן היה היחס אליו גמיש וחופשי. הכוונה כאן להשלמת הנוסח שאותו קיצר ר' שמשון במהדורתו.

ישראל מלמד על סדר עלייתם של חכמים אשכנזים לאחר מאורעות "המוות השחור" ובראשונה על עליית ר' יצחק הלוי אסיר-התקוה ותלמידיו. התמונה הביוגרפית המלאה של ר' שמשון מלמדת על אופיה של הויקה שבין הקהילות שבאשכנז לאלו שבארץ-ישראל ועל מקומן של העליות בחיי קהילות המוצא במערב.

שמשון בן שמואל נולד כנראה בין השנים 1325-1330⁴⁶. חניכתו, הנזכרת בחיבור הלכתי מן המאה החמש-עשרה ובתעודות משפטיות גרמניות, מלמדת שנולד בעיר דורן (Düren) שבבוסטפליה⁴⁷. על אביו שמואל שישב בירושלים מספר ר' שמשון ב"התנצלות" המחבר בספרו "יריעות עזים"⁴⁸. ב"קצור המרדכי" הוא מספר על התכתבות עם אחיו, ר' שלמה, היושב בקנדיאה. להלן נציע כי שני חכמים, בניו של ר' שמואל טעמלין שישב בירושלים, אף הם היו אחיו של ר' שמשון⁴⁹. בידיעה הראשונה שהוא מוסר על עצמו ב"מרדכי" שלו, מספר ר' שמשון על לימודיו אצל ר' יצחק הלוי מביילשטיין בהידלברג בשנת ק"ט, לאחר גזירות "המוות השחור": "ואני הכותב ראיתי מעשה שבא לפני מ"ו הר"ר יצחק הלוי, כשהייתי יוצק מים על ידו בהידלברק, באיש ואשה שעשו נשואין ואחרי כן נמצא שהיית זקוקה ליבם, שהיה אנוס בשעת הגזירות. ונ"ל שהיה להם בנים. והפרישם מ"ו בצער גדול כי הם בכו מצד אחד ומ"ו בוכה מצד אחר על קלקול הגזירות. הי"ש ינקום דמם"⁵⁰. נמצאנו למדים שר' שמשון שימש את ר' יצחק הלוי לאחר הגזירות, עוד בהיותם בקהילות הריינוס בעיר היידלברג.

עד עתה לא נודעה ישיבה בהידלברג קודם לפרעות, וזו הידיעה היחידה המתארת ישיבה שם במאה הארבע-עשרה. כרוניקה גרמנית משנות החמישים של המאה הארבע-עשרה מלמדת כי קהילת היידלברג⁵¹, שחרבה ב-1348, לא נשתקמה על-ידי בני הקהילה, אלא על-ידי פליטים מקהילות שפייר (שחרבה ב-10.1.1349 או ב-25.1.1349) וורמס (שחרבה ב-1.3.1349), אשר תמורת סכום נכבד קיבלו את רשותו של הפפלצגרף רופרכט הראשון להתיישב בעיר. ר' יצחק הלוי ותלמידיו הינם על-כן פליטי אחת הערים הנזכרות, שהעבירו את ישיבתם להידלברג בעקבות מאורעות הימים, לא לפני ינואר 1349. הדעת נותנת שהישיבה פעלה באחת משתי הקהילות עוד

46 תאריך לידתו המשותף של שמשון מתבסס על ההנחה כי בתקופת לימודיו אצל חכמי דורו היה כבן 25-30. גם משך פעילותו, הנדע לנו מכתביו, מלמד על תאריכים דומים.

47 ראה להלן עמ' 45-46.

48 "אאמ"ש (= אבי מורי שיחיה) בעיר הקדש בירושלים הפצירני לחבר לו חזנים על דרך זה וטרתי עצמי לכבודו...", יריעות עזים, ע"ה ע"א.

49 על אחיו ראה להלן עמ' 51, הע' 92: על בני ר' שמואל טעמלין ראה להלן עמ' 55.

50 כ"י אוקספורד 784, דף 161 א (נוסח משובש של קטע זה, בכ"י ה"ש דף 191 א); שפיצר, פסקים, עמ' 1 (סעיף ג), וראה גם י"ש לנגה, ר' מאיר מפרדואה כעורך סדר גיטין וחליצה של מהר"י מינץ, קובץ מחקרים מוקדש לזכרו של ד"ר דיסני, ירושלים תשכ"ט, עמ' סז-סח והע' 123.

51 Germania Judaica, II, Heidelberg, Ss. 344-345; Sinsheim, S. 765; Speyer, S. 779; Worms, S. 922 לאחרונה ניתן עניין זה אצל A. Haverkamp, Die Judenverfolgungen zur Zeit des Schwarzen Todes, id. (ed.), Zur Geschichte der Juden in Deutschland des Späten Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Stuttgart 1981, S. 78-97.

קודם לגזירות⁵². יש לשער שהתלמידים ורבים ישבו בהיידלברג עד עליית ר' יצחק הלוי לארץ-ישראל. לאותו מקום ולאותה שעה יש על כן לייחס גזירה שגזר ר' יצחק הלוי על קהילות הריינוס, ועליה מסר ר' שמשון ב"מרדכי" שלו. גזירה זו היתה אחת ה"קבלות" שקיבלו עליהם אנשי הקהילות בעקבות הגזירות, כמעשה כפרה⁵³. ישיבתו של ר' יצחק הלוי בהיידלברג לא האריכה ימים. כפי שראינו, כבר בי"א תשרי שנת קי"א (ספטמבר 1350) חתם ר' שמשון את ספרו "יריעות עזים" בירושלים, ולדבריו ב"התנצלותו", היה גם אביו שם באותם ימים. ידוע לנו כי במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה פעלה בירושלים חבורת חכמים אשכנזים, שהתייחסה אל ר' יצחק הלוי כאל רבה. ידוע לנו גם כי ר' שמשון היה תלמידו של ר' יצחק. על כן ר' שמשון וכנראה גם אביו הינם חלק מאותה חבורת חכמים תלמידי ר' יצחק הלוי מביילשטיין שעלו לארץ עם רבים לאחר הגזירות, ותאריך עלייתם הוא תאריך עלייתה של החבורה או של ראשונה. לאמור: בין השנים ק"ט-קי"א עלה חבל חכמים אשכנזים לארץ-ישראל. הבולט שבחכמים והעומד בראשם היה ר' יצחק הלוי מביילשטיין, שכונה, כנראה מאז, "אסיר-התקוה".

הידיעה הראשונה מירושלים שמוסר ר' שמשון ב"מרדכי" שלו היא מפסח שנת קי"ח (מרס 1358). הוא מספר על היתר שהתיר לו ר' יצחק הלוי בירושלים, לאפות מצות קודם לערב הפסח. ההיתר מתייחס רק לשנה שבה חל יום-טוב ראשון של פסח ביום א. בשנות ישיבתו של ר' שמשון בארץ-ישראל חל צירוף זה רק בשנת קי"ח⁵⁴. בסוכות שנת קי"ט (ספטמבר 1358) שוב נפל דבר בין הכותב לרבו: "כשהייתי אצל מה"ר יצחק מביילשטיין הלוי בירושלים ע"ה, שנת קי"ט, רציתי לישן חוץ לסוכה, אמר לי: אם נהגת כך, לא קיימת מצוות סוכה מימך, ונמנעתי"⁵⁵.

בסוף חורף קי"ט (1359) עזב ר' שמשון את ארץ-ישראל, וככל העולה מן המקורות שלפנינו שוב לא שב אליה. את פסח שנת קי"ט עשה על שולחנו של ר' אליעזר פירנא, וזכרם אשכנזי בן דור רבו של הכותב, שחי בפאמאגושטה שבקפריסין. אז היה אל-נכון בדרכו חזרה למקומו שבאשכנז. בביקורו אצל החכם האשכנזי בפאמאגושטה התרשם משניים ממנהגיו שאותם זכר, כעבור שנים הרבה, להוסיף לחיבורו. מתוך כך נמצינו למדים על תחנה בנתיב נסיעתו של ר' שמשון ועל ישיבתו של חכם אשכנזי בקפריסין⁵⁶.

52 רמזים שונים, שאינם מצטרפים לכדי הכרעה, מלמדים שקודם לגזירות היה ר' יצחק הלוי בוורמס ולא בשפייר. וראה להלן.

53 "ומה"ר יצחק בילשטיין הלוי ז"ל, ביקש אנשי ריינוס לאחר הגזירות של ק"ט לפרט שלא לאוכלה" (כ"י ה"ש, דף 151 א; כ"י אוכספורד 784, דף 160 ב; שפיצר, פסקים, עמ' ה, סעיף יב).

54 "ולי הכותב היתר רבי יצחק מביילשטיין ז"ל בירושלים לאפות ביום ה', וזוהי קצת שעת הדחק" (כ"י ה"ש, דף 42 ב; שפיצר, שם, עמ' ג, סעיף ב).

55 כ"י ה"ש, דף 82 א; שפיצר, שם, עמ' ד (סעיף י).

56 המנהג הראשון עוסק בענייני הברלה, כ"י ה"ש, דף 53 ב; שפיצר, שם, עמ' ג-ד (סעיף ו). המנהג השני: "זאני הכותב אכלתי פול לבן בפסח על שלחן הרב אליעזר פירנא ז"ל בעיר פמגוסטא, שנת קי"ט לפרט" (כ"י ה"ש, דף 47 ב; א' כרמולי [לעיל, הערה ו]; שפיצר, שם, עמ' ג, סעיף ג). על ר' אליעזר פירנא בפאמאגושטה, ראה להלן, עמ' 51.

הערת אגב שמעיר ר' שמשון בחיבורו אפשר שמלמדת פרטים נוספים על נסיעתו לאשכנז. על שאלת ה"מרדכי" "ביצד ימצא יין חדש בפסח", הוא מעיר: "ולי הכותב אינו קשה כי שתיתי יין חדש בדמסק לאחר פורים כי יש שם ענבים שמתקיימים כל השנה בגפנים ועושים אפילו בשבועות יין חדש"⁵⁷. נראה שקודם פורים שנת ק"ט (אמצע מרס 1359) יצא ר' שמשון מירושלים בדרכו חזרה לגרמניה. תחילה עשה דרכו לדמשק, שם עשה את הפורים, וממנה פנה לאחד מנמלי חוף סוריה, כנראה לנמל ביירות. הוא הפליג באחת הספינות הראשונות שיצאו לדרכן לאחר שביתת החורף של ספינות הים התיכון⁵⁸. בפסח, אמצע אפריל, היה כאמור בפאמאגוטה. מכאן עשה ר' שמשון את דרכו לאשכנז מבלי שהותיר רמזים למקומות שבהם עבר או לאירועים או פגישות שנקלעו על דרכו.

הפרק החשוב ביותר במהלך הכשרתו הלמדנית של ר' שמשון בן שמואל הוא פרק הזמן שבו שהה, לאחר שיבתו לאשכנז, בבית-מדרשו של מהר"ם הלוי⁵⁹. עיקר המנהגים, הפסקים והמסורות שמסר ר' שמשון בספרו מדור רבותיו, מקורם בבית מדרש זה. מסורות אלו ב"מרדכי של ר' שמשון" אינם פרי תקופת שהותו כתלמיד בבית-מדרשו של מהר"ם הלוי בלבד, כי אם פרי מערכת יחסים רצופה ומתמשכת שראשיתה בתקופת לימודיו של ר' שמשון אצל מהר"ם וסופה, לגבי הקורא, בחתימת ספרו, מקץ עשרים שנה⁶⁰.

השמועות מבית-מדרשו של מהר"ם הלוי הובאו בחיבורו של ר' שמשון בנוסח סיפורי כלשהו, ופתיחותיהן מעידות על קשרים הדוקים ששרדו בין התלמיד לרבו,

57 כ"ה"ש, דף 56 א; שפיצר, שם. תגובתו של הכותב אופיינית לבן אירופה הרגיל לענות בציר קבועה ולהופעתו הקבועה אחת בשנה של היין החדש. עונת הגפנים הארוכה במזרח, המתוארת בדבריו, נובעת לא מטיבם של הגפנים, כפי שהבין הכותב, אלא מהבדלי האקלים הקיצוניים ששוררים באזורים סמוכים. אלו מביאים להבשלת ענבים בזמנים שונים ולהורמת ענבים רצופה, מאזורים שונים, אל השווקים. במקרה זה לשוקי דמשק. בציר הענבים בכרמי צפון-סוריה בחודשים ספטמבר-אוקטובר ואולי אף נובמבר, איפשרו ליהודי דמשק להגיש לאורח האשכנזי יין חדש בחודש מרס.

58 על הספנות וענות ההפלגה בים התיכון ראה A. Schaube, Handelsgeschichte der Romanischen Völker des Mittelmeergebiets, München 1906, S. 196-197; ובעיקר ראה F.C. Lane, The Economic Meaning of the Invention of the Compass, Venice and History, Baltimore 1966, pp. 332-336. והשווה גם דבריו של ר' שמואל דוראן במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה: "וכבר ספרו לנו הראשונים [כ"ה] בזמן קדום לא היו מפלגים, אפי' הנוצרים הבקיאים בים, בימות הגשמים מאגוסטו עד מרצו. אלא עתה מקרוב דאיתמסר עלמא בירא דטיפשאי שמסכנים בעצמם בימות הגשמים, וכבר ראינו כמה פגעים", שו"ת רשב"ש, ליוורנו תק"ב, סי' א, דף ב ע"ב. ה"שפישים" הנוכחים בדברי הרשב"ש הם — אל נכון — ראשוני המשתמשים במצפן בספינות הים התיכון.

59 על תולדות מהר"ם הלוי ראה I. Gastfreund, Wiener Rabbiner, Wien 1879, S. 22-27; G. Wolf, Geschichte der Juden in Wien, Wien 1876, S. 14; S. Schweinburg — M. Eibenschitz, Meir Halevy und Abraham Klausner, Die Neuzeit, No. 34-40, 1894; M. Stern, Die israelitische Bevölkerung der deutschen Städte Nürnberg im Mittelalter, Kiel 1894-1896, Ss. 325-326; מ' הורוויץ, רבני פרנקפורט, ירושלים תשל"ב, עמ' 186-187; ש' שפיצר, מהר"ם הלוי, עמ' לו-מ. ביבליוגרפיה הנוגעת לחלקו של מהר"ם בפולמוס הרבנות בצרפת, ראה להלן הערה 78.

60 מהר"ם היה בחיים בזמן חתימת הספר ב' 1382 והוא נקרא בו תמיד "מורי מהר"ם הלוי שיחיה". הוא נפטר אחרי 1404.

בתקופת לימודיו ואחריה⁶¹. אף שלשונות פתיחה, אלו ואחרות, מאפשרות להבחין איזה מסורות קיבל המחבר בבית-מדרשו של מהר"ם ממש ואיזה לאחר זמן, הרי רק אחת מכל ההערות הללו מתוארכת במפורש: "זיה ספרתי למהר"ם הלוי שנת קכ"ה, והיה מקובל לו מאד"⁶². מכאן, כי לא יאחר משנת קכ"ה (1365) הגיע ר' שמשון לישיבתו של מהר"ם הלוי.

נראה שר' שמשון החל לצקת מים על ידיו של מהר"ם הלוי עוד קודם, סמוך לשובו לאשכנז, שהרי באותם ימים היה תלמיד שיצא מבית-מדרש אחד ונדד לבית-מדרש אחר⁶³. אם אכן נניח רציפות בתקופת לימודיו, ונניח כמו כן שאת קיץ שנת קי"ט עשה בדרכים, הרי נוכל לשער את ראשית זמן לימודיו אצל מהר"ם הלוי ב"זמן" החורף של שנת ק"כ (1359); כאמור, לימודים אלה נמשכו לפחות עד שנת קכ"ה.

מן הידיעות שיש בידנו לגבי תולדותיו של מהר"ם הלוי בין השנים 1349-1392 אין ללמוד בוודאות היכן ישב בשנות השישים של המאה הארבע-עשרה; על כן לא נדע היכן למד אצלו ר' שמשון בן שמואל. סמוך לגזירות ק"ח-ק"ט שהה מהר"ם בארפורט, אל-נכון, אצל מור-קרובו ר' אלכסנדר זוסלין הכהן בעל ה"אגודה", שנהרג שם בזמן הגזירות⁶⁴. לאחר מכן עקר לפראנקפורט לתקופה לא ידועה. בשנים 1383-1385 שהה מהר"ם בנירנברג וב-1392 שוחרר בפראנקפורט ממאסר שהעילה לו לא ידועה. סמוך לשחרורו עקר לווינה שבה נפטר ב-1404 בקירוב. אין לראות בתקופה בת ארבעים ואחת השנים, שבין ישיבתו בארפורט לעקירתו לווינה (למעט ישיבתו בת השנתיים בנירנברג), תקופה שבה חי ברציפות בפראנקפורט, שכן הידיעות על ישיבתו בפראנקפורט הינן מקוטעות⁶⁵. רמזים שונים מאפשרים להניח שבשנות השישים של המאה הארבע-עשרה, בשנות לימודיו של ר' שמשון אצלו, ישב מהר"ם בוורמס. ר' שמשון איננו מזכיר בספרו כל ידיעה או מנהג שמקורם בפראנקפורט, מקום בו שהה מהר"ם פרק-זמן לא ידוע קודם ל-1383, אך לעומת זאת הוא מוסר על מאורע

61 בהערות אחדות מציין הוא מעשה שראה ("ואני הכותב ראיתי מעשה שמורי מהר"ם הלוי שיחיה הורה..."), או: "וכן ראיתי שצוה מהר"ם הלוי...". בהערות אחדות מספר המחבר על שמועות ששמע, או שנראה לו ששמע, ממהר"ם ("נ"ל ששמעתי ממהר"ם... וכן שמעתי..."; "נ"ל שאמר לי מהר"ם..."). יש הערות המנוסחות כשאלה ותשובה ("שאלתי... והשיב" או "שאלתי... והודיע לי..."). פעמים אחדות מציין המחבר הנהגות שמהר"ם כתב לו ופעם אחת הוא אף מביא הערה המנוסחת בלשונו של מהר"ם הלוי בגוף ראשון, ואותה העתיק כנראה מכתב-יד של הגהות מהר"ם לחיבור כל-שהוא, כמדומה של "מרדכי". חתימת ההערה מצוטטת לעיל בהע' 24.

62 ראה הע' 39 לעיל.

63 אין לראות בשהותו אצל ר' אליעזר פירנא, שהיה לצורך לימוד, שכן ציין ששהה "על שלחנו", משמע – היה אורחו.

64 סדר הדברים כאן, על-פי שטרן (ראה לעיל בהע' 59).

65 השוואת הידיעות שהובאו כאן, שמקורן ארכיוני, לידיעות שמקורן בספרות הרבנית, מעלה סתירות שאין ליישב במצב ידיעותינו היום. כך למשל מוסר מהר"ל ידיעה בשם מהר"ם הלוי בווינה, שעד שהמקובל במחקר הוא שהמהר"ל עזב את וינה ב-1390 תשוב לא שב אליה. לעומת זאת, תאריך התיישבותו של מהר"ם שם נקבע ל-1392 (ראה מ' שטרן, הנ"ל בהע' 59). מנתונים כאלה נראה שבתולדות מהר"ם מרוכזה הפרוץ על העומר ואין להחיל את המשתמע מן הידיעות הבודדות, אלא לשעתן.

שהתרחש בוורמס בשנת קל"א (1371), ואשר הוא היה עד לו⁶⁶. כמו-כן נזכר מהר"ם הלוי, יחיד מכל חכמי דורו, בספר הזכרון ("ממורבון") של קהילת וורמס⁶⁷. שתי הידיעות והשתיקה מחזקות את ההנחה, שבתקופה הנדונה כאן החזיק מהר"ם הלוי ישיבה בוורמס. ישיבה זו, שם או בקהילה אחרת, היתה תחנתו הראשונה של ר' שמשון בשובו לאשכנז, ובית-מדרש זה היה השלישי במניין בתי-המדרש אותם זכר המחבר ומסר שמועות משמן.

התחנה הבאה, הידועה לנו, במסלולו הארוך של ר' שמשון היא העיר דורטמונד שבווסטפליה, בה תפס רבנות ובה גם ערך וחתימה את "קיצור המרדכי" שלו. על שהותו בדורטמונד הוא מספר: "אני הכותב ראיתי ושמעתי בדורטמונד" א (= דורטמונד) שמעריבין שמרי יין בשכר דק, ושאלתי את פי מהר"ם הלוי והודיע לי שאין לשותתו... והודעתי לקהלי שאין לשותתו, את השכר דק של גוים"⁶⁸. בדורטמונד התיישב ר' שמשון קודם למאי 1380, שכן ביום 4.5.1380 העניקה מועצת דורטמונד כתב-חסות ל"שמשון מירושלים ואשתו" למשך שש שנים⁶⁹.

כשנה לאחר שהוענק לו כתב-החסות הלווה שמשון סכום קטן למועצת העיר דורטמונד, ומעשה זה נרשם ברשומות העיר⁷⁰. בנוסח הגט המופיע ב"מרדכי" של שמשון נזכרת דורטמונד כמקום כתיבת הגט: "טרימוניא מתא דיתבא על נהר אימשירא". התאריך הנזכר בגט הוא: "רביעי בשבת, תשעה ועשרים יום לירח אלול, שנת חמשת אלפים ומאה וארבעים ושתים לבריאת העולם"⁷¹. כך, תכופות, מציין סופר או מחבר את מקום כתיבת חיבורו וחמנו ועל כן ר' שמשון חתם את חיבורו בעיר דורטמונד היושבת על הנהר אמשר (Emscher), בכ"ט אלול קמ"ב = 1382, או סמוך לו. עשרים ושמונה שנים לאחר שחתם את חיבורו הראשון "יריעות עזים"⁷².

תאריך הגט ומקומו הינם המקור האחרון אודות שמשון, הנשאב מכתביו שלו. ידיעות אחרות, שמקורן בארכיונים גרמניים, מלמדות כי את כתב החסות של מועצת דורטמונד לא ניצל שמשון עד תומו, ובשנת 1383 הוא כבר פעל במקום אחר. ברשימת התעודות של מחוז קצנלבוגן (Grafschaft Katzenelnbogen) רשומות מספר תעודות שמקורן בעיר סט. גואר (St. Goar) שבמחוז הנזכר על גדות הריין התיכון, המלמדות על מלווה בריבית יהודי בשם שמשון מדורן, שפעל שם בשנים 1383-1386. מן הרשומות עולה כי היה מלווה בריבית קטן, והלוואותיו הגיעו עד לסדר גודל של בין שמונה לעשרה פלורנינים של קלן. בתעודות נזכרות ארבע הלוואות ובאחרונה שבהן, זו

66 "ואני ראיתי שנת קל"א בוורמס, שהגוייה הוליכה לשחוט ובדרך שחט לה גוי אחד ונודע הדבר" (כ"ה"ש, 147 א).

67 קבץ על יד. סדרה ישנה, ג (תרמ"ז), עמ' 5.

68 כ"ה"ש, דף 2 ב. שם, דף 160 מזכיר המחבר מנהג שראה בווסטפליה.

69 K. Rübel — E. Roese, *Dortmunder Urkundenbuch, Erste Hälfte (1372-1394)*, Dortmund 1890, II, S. 20, no. 22.

70 Id., op. cit., III, no. 18.

71 כ"ה"ש, דף 250 א. על גלגול השמות דורטמונד=טרימוניא, אמשר=אימשירא, ראה Graesse et al., *Orbis Latinus*, Braunschweig 1972, I, S. 86 (s.v. Amsara fluvius); III, p. 511 (s.v. Tremonia).

72 היום בשבוע איננו מתאים לתאריך. טעות מצויה ב"החדרת" תאריכים לתוך שטרות למטרה הנזכרת כאן.

שבוצעה בשנת 1386, נזכר שמשון הנ"ל כתושב סט. גואר ותוארו "שמשון מדורן" נשמט.⁷³ והנה, בחיבור אשכנזי משלהי המאה החמש-עשרה, מצוטטת הלכה משמו של "מרדכי של מהר"ר שמשון ז"ל מדורין" ומקורה בקיצור ה"מרדכי" הנדון כאן.⁷⁴ בחיבור אחר מאותה תקופה מובאת החומרה שהנהיג ר' יצחק הלוי על קהילות הריינוס לאחר הגזירות, גם היא משמו של ר' שמשון מדורן.⁷⁵ אין ספק אפוא, שמשון מדורן הנזכר כאן הוא ר' שמשון בן שמואל איש-ירושלים, מחבר "המרדכי של ר' שמשון". ניתן גם לזהותו, אמנם במידה פחותה של ודאות, עם שמשון מדורן המלווה בריבית מסט. גואר, שפעל באותן שנים ובאותו אזור.

מה מקומה של דורן בחייו של ר' שמשון (ואם אכן הוא "איש-ירושלים")? דומה כי אין לראות בעיר הווסטפאלית הקטנה תחנת-ביניים נוספת בנתיב נדודיו של שמשון, שהרי אין לנו כל ידיעה שמקורה מדורן עצמה. אין גם לצפות שכל מקום שחלף בו אדם, ייקרא שמו עליו. כך למשל, ישיבתו בדורטמונד, שבה כיהן כרב ובה חיבר את חיבורו, לא הביאה לכך שיכנוהו "שמשון מדורטמונד". דורן היא, לפי הנראה, מקום הולדתו של שמשון והיא שהעניקה לו את שמה בקהילות אשכנז, קודם שדבק בו שמה של ירושלים. דרכם של שמות שאינם גוועים ותכופות משמשים הם זה לצד זה, אלא שיש והאחר רווח יותר מרעהו. ייתכן כי נודע בעיקר בשם עירו דורן וכי "איש-ירושלים" הוא תואר כבוד בלבד. ברי, מכל מקום, כי עוד במאה החמש-עשרה מוכר שמשון בחוגי חכמים אשכנזים בשם "שמשון מדורן".⁷⁶

שתי הידיעות האחרונות מלמדות כי ר' שמשון בן שמואל היה רבה של קהילת דורטמונד תחילה, ואולי היה גם רבה של קהילת סט. גואר כעבור זמן. פרנסתו היתה על ההלוואה בריבית, מקצוע שפירנס רבים מיהודי אשכנז, ובכללם מגדולי חכמי הדור. על המלווים בריבית הגדולים במאה הארבע-עשרה נמנו רבו של ר' שמשון, מהר"ם הלוי, ועמיתו ברבנות וינה, ר' אברהם קלויזנר, שניהלו שניהם עסקי הלוואה נרחבים. לא בכדי אמר ר' שלום גוישטט בן דורם הצעיר: "מה שהתורה מקיימת באשכנז יותר מבשאר ארצות, אתי מכח שלוקחים רבית מן הגויים ואינם צריכים לעשות מלאכה ומכח זה יש להם פנאי ללמוד תורה".⁷⁷

ידיעותינו על מעשיו של ר' שמשון מששב לאשכנז הינן כלליות ואין ספק כי שלושת

73 K.E. Demandt, *Regesten der Grafen von Katzenelnbogen, 1060-1486*, Wiesbaden 1953, I, S. 500 (no. 1738), 501 (no. 1741), 514 (no. 1796), 524 (no. 1837).

74 סדר הגט למהר"י מרגליות (הקצר), מהר"י סץ, ירושלים תשמ"ג, סי' יט, הגהה ו. הקטע שם נמצא בכ"י ה"ש, דף 245 ב.

75 בדיקות שתיקן מהר"ר זליגמן בינג, כ"ז מונטיפיורי 146, דף 45 ב ומקבילות.

76 התואר "ירושלמי" או "איש-ירושלים" הוא תואר כבוד שנתייחד לאלו ששהו בארץ פרקי זמן משתנים או אף לעולי רגל ששהו פרק זמן קצר בלבד. תואר זה איננו מלמד בהכרח על ישיבת קבע בירושלים או בארץ-ישראל.

על כינויי המקום בימי הביניים ראה לאחרונה: B.Z. Kedar, *Toponomic Surnames as Evidence of* Origin: Some Medieval Views, *Viator*, IV (1973), pp. 123-129; וראה שם הערה I, הפניות למאמריהם של אמרי ולופס בעניין זה.

77 לקט יושר, חלק א, עמ' 118-119.

הפרקים — לימודיו אצל מהר"ם, רבנות בדורטמונד ופעילותו בסט. גואר — אינם מלמדים על כלל תנועותיו ופעולותו במשך אותן עשרים ושש השנים שבין חזרתו לאשכנז לחתימת ספרו. עוד קודם לישיבתו בדורטמונד נטל, ככל הנראה, חלק חשוב בניסיון של החדרת דפוסי הרבנות האשכנזיים שהתחדשו לא מכבר — לצרפת, מקום בו נהגו דפוסי רבנות מקומיים שמוסדו לפחות דור או שניים קודם. ניסיון זה הוא שעורר את המחלוקת הנודעת בין ר' יוחנן בן מתתיה, רבה של פאריס, לר' ישעיה בן אבא מארי⁷⁸. בשתי אגרותיו⁷⁹ מזכיר ר' יוחנן מפאריס מאן דהוא "רבינו שמשון", שהיה דוד אשתו של ר' ישעיה, וכמוהו — תלמיד מהר"ם הלוי אשר לכאורה, על פי דברי ר' יוחנן, משמו הם פעלו. על-פי המקובל התנהלה המחלוקת בין ר' יוחנן לר' ישעיה בשנים 1386-1387⁸⁰. פעולתו של ר' שמשון, שישב באותם ימים בעיר ברשיה (היא Bresse שבדוכסות סבויה), חלה זמן רב קודם לכן. ישיבתו של ר' שמשון בצרפת (וסבויה נקראת גם היא צרפת בפי היהודים באותה עת) נזכרת בפתיחת הלקט שבכ"י אובספורד 784: "...מרדכי שסידר מהר"ר שמשון בצרפת". הרמז על ישיבתו בצרפת, והיותו חכם נסמך מבית-מדרשו של מהר"ם הלוי, מאפשרים להניח כי אכן הוא רבינו שמשון הנזכר בתעודות העוסקות במחלוקת הנזכרת. את ישיבתו בברשיה שבסבויה יש לקבוע לתקופה שבין סיום לימודיו אצל מהר"ם לבין התיישבותו בדורטמונד. לאמור, בין השנים 1371-1380. פרק זמן זה מתאים גם לסדר הזמנים של המחלוקת, כפי שנודעה לנו מאגרותיו של ר' יוחנן מפאריס. הידיעה המאוחרת ביותר על ר' שמשון לא מציינת אמנם את מקומו, אך היא מלמדת שהיה בחיים עוד בשנת 1391. באותה שנה הקדיש לו ר' אברהם בן שמואל טעמלין את העתקת חיבורו שלו "ריעות עזים", אותה השלים אז בוונציה, ואשר מצויה היום בכ"י מוסקבה-גינצבורג שנדון לעיל. בהקדשתו מברך המעתיק במלים חמות את המחבר ואת יוצאי חלציו (שנודעו רק מברכה זו)⁸¹.

78 על מחלוקת זו ראה: I. Lévi, La lutte entre Isaïe fils d'Abba Mari et Yohanan fils de Matatia, REJ, XXXIX (1899), pp. 85-94; Ch. Lauer, R. Meir Halevy aus Wien und der Streit um das Grossrabbinat in Frankreich, JJLG, XVI (1924), S. 1-42; S. Schwarzfuchs, Études sur l'origine et le développement du Rabbinate au Moyen Age, Paris 1957, pp. 48-51. ציון, לג (תשכ"ח), עמ' 23-15 (ושם הערות 10-11, הספרות היסודית בנושא זה).

79 שו"ת ריב"ש סי' רט, רע. כלל התשובות הונות בענין הן רסח-רעב והשווה גם סי' ריב. ושו"ת ריב"ש החדשות (מהד' ר' פרענקל) מונקטש תרס"א, סי' יא.

80 ראה בנידון זה בעיקר שוורצפוקס (לעיל, הערה 78).

81 ראה להלן הערה 100. להשלמת הידיעות על ר' שמשון יצוין כי מאן דהו, "שמשון מירושלים" נזכר בשנת 1404 בתעודות בית-הדין הפלילי של קנטון ג'נבה. ראה A. Steinberg, Studien zur Geschichte der Juden in der Schweiz, Zurich 1902, S. 11. בתשובה לפניה נמסר מארכיון קנטון ג'נבה כי התעודה המקורית אברה, אך על-פי הרישומים שברשותם מדובר בשמשון מירושלים שעמד למשפט פלילי בימים 12.8.1404-5. והואשם כי: "ביום השבת הסיר את אות הקלן המעיד על יהדותו ופגע באמונה, הן זו של חוקי משה והן זו של הברית החדשה אשר אסרו על יהודים להתקשר עם נשים נכריות. הוא הלך לזונה ואחר כך סירב לשלם את שכרה בטענה שהיום הוא שבת ואין בידו כסף. הוא הכחיש את העובדות ועמד פעמיים בעניוים. לאחר שהובטחה לו חנינה הודה באשמה". למותר לציין כי המאורע, השנה והמקום מלמדים בוודאות כי שמשון זה איננו שמשון בן שמואל איש-ירושלים.

חיוו של ר' שמשון "איש ירושלים", כפי שעלו מן המקורות השונים, מלמדים כי עקר פעמים רבות ממקום למקום. הוא למד לפחות בשלושה בתי-מדרשות והרחיק בלימודיו עד ארץ-ישראל. לאחר מכן נודעו לנו שלושה מקומות שבהם חי ופעל, וספק אם יש בידינו את מפת נדודיו במלואה. חיי נדודים כשלעצמם, בעיקר בחוגי חכמים צעירים, אין בהם חידוש. גם עקירות תכופות ממקום מגורים אחד למשנהו אינן תופעה יוצאת דופן במרכז ובמערב של אירופה בקרב חוגי אינטליגנציה, והמעמד הבינוני בכללו. עלייתו של המעמד הבינוני, ובעיקר צבירת הון בידי הפטריציאט העירוני בערים הגרמניות, וכניסתו לעסקי האשראי הביאו במפנה המאה הארבע-עשרה לדחיקתה של ההלוואה בריבית היהודית. תהליך זה גרם להגירתם של כמה בעלי-הון יהודים גדולים אל מחוץ למדינה, ולנדידתם של מלווים בינוניים וזעירים – קבוצת העוסקים שעליה נמנה גם ר' שמשון – מערי המסחר הגדולות לערי השדה.⁸² גם נדודיו של תלמיד-חכם צעיר ממקום תורה אחד למשנהו אין בהם חידוש, ורוב החכמים שתולדותיהם ידועות לנו שדו בכמה בתי-מדרש, כדרכם של הסטודנטים באוניברסיטאות אירופה באותם ימים. אלא שאין כוחה של הכללה זו יפה לגבי תלמיד הנודד לישיבה בירושלים. הפנייה למזרח, ובכללה גם העלייה והעלייה-לרגל, היתה בדרך כלל מעשה שמקורו בדחפים דתיים ובנסיות הרפתקניות. מעשה העלייה בחבורה ובייחוד העלייה אחרי המאורעות שנתלו ל"מגיפה השחורה" הונעו, בלא ספק, על-ידי מניעים שאינם מתבארים על-ידי תופעת נדודי תלמידים בכללותה.

ישיבתו ארוכת הימים של ר' שמשון בירושלים ושיבתו לאשכנז, כמוהו כצעירים אחרים תלמידי ר' יצחק הלוי אסיר-התקוה, מוסיפה מימד חדש ליחס יהודי הגולה לארץ-ישראל בימי-הביניים. אל העולה ועולה-הרגל נוסף התלמיד בן אשכנז השווה תקופה ארוכה בישיבת ירושלים, כאילו היתה ישיבה משיבות אשכנז, ולאחר מכן הוא שב למקומו.⁸³

מצב זה, המייחד בימי-הביניים את המחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה לבדה, נוצר בעקבות התישבותה של חבורת חכמים אשכנזים בירושלים, לאחר מאורעות "המוות השחור". חבורה זו, שעלייתה היתה במידה רבה תגובה למאורעות הזמן, יסדה בירושלים קהילה ומוסדות ועמדה בקשר חי עם קהילות המוצא בארץ הריינוס. אחד מביטוייו של קשר זה הוא עליית התלמידים.

חכמי האשכנזים בירושלים במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה

המסגרת הכרונולוגית והקשרים החברתיים והספרותיים שתוארו, אינם יפים רק לתולדותיו של ר' שמשון בן שמואל לבדו, אלא יש בהם כדי לשפוך אור גם על פרקים

82 M. Toch, Der jüdische Geldhandel in der Wirtschaft des deutschen Spätmittelalters: Nürnberg 1350-1499, Blätter für Deutsche Landesgeschichte, 177 (1981), S. 399.

83 על נדודי בחורי ישיבה אשכנזים בימי הביניים ראה מ' גידמן, התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים, ג, הארשא תרנ"ט, עמ' 44-50; מ' ברויאר, הישיבה האשכנזית בשלהי ימי הביניים, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשכ"ז, עמ' 41-44.

שונים בתולדות יהודי אשכנז בימי הביניים. באחד מהם, בעליית חכמים מאשכנז לארץ-ישראל לאחר מאורעות "המאות-השחורות", נדון להלן. עלייה זו של חכמים נודעה עד עתה בעיקר ממקור אחד – כתב-חרס שיצא לאחר שנת קל"ז (1377)⁸⁴ מתחת יד הנשיא, ראש-הגולה, דוד בן הודיה מבבל ונמסר לידי החכם האלזאסי ר' שמואל שליטשטאט "מאושר ומקוים מרוב חכמי דורו, מבבל ומארץ-ישראל, נגד איזה מוסרים שהיו אז בארץ אשכנז בנידון מעשה נורא שקרה שמה"⁸⁵. אל ראש-הגולה הצטרפו שלושה חכמים אשכנזים מירושלים וחתימותיהם

84 כתב-החרס פורסם עלידי נ"נ קורניל, חמשה קונטרסים, ווען תרכ"ד, דף קז, ב-קיא, א, על-פי כ"י שזח"ה (עתה כ"י מונטיפיורי 130). רקעו ההיסטורי של כתב החרס הובהר אל נכון שם על-ידי ז' שטרן, שעמד על זיקת המאורעות הנזכרים בכתב החרס לקורותיו של ר' שמואל שליטשטאט כפי שתוארו ע"י ר' יוסף רוסהיים בספר-המקנה (ראה עתה מהדורת ח' פרנקל-גולדשמידט, ירושלים תשל"ז, עמ' 7-9). פראגמנט מתוך כתב-החרס שנדפס על-ידי ר' קירכהיים עוד ב"ס 1845 (Literaturblatt des Orient, VI, S. 379) ובו נזכר במפורש השם "שמואל", מאשר את דבריו של שטרן.

התאריך קל"ז נזכר בקולופון מסכת גיטין ב"קצור-המרדכי" כ"י פרמה 397 (ברשימת דה-רוסי) כתאריך חתימת ההיזכור עלידי ר"ש שליטשטאט. בפסקי-מרדכי, כ"י אוכספורד-בחלי 674 (ברשימת נויבאוואר), מצוין המחבר שר"ש שליטשטאט קיצר את ה"מרדכי" במבצר לנדסברג, משמע קודם לנסיעתו לארץ-ישראל (טענתו של שטרן שם, כי בכתב החרס נזכרות תקנות קהילות שו"ם מ"י 1381 תל כן יש לאחר את החרס לאותה שנה, אין לה על מה שתסמוך). ידיעה זו נמסרה על-ידי בנו של ר' יוסף איש רוסהיים ועל אף איחורה (כה"י מ"י 1552) ראוי לייחס לה חשיבות, שכן ר' יוסף עצמו ידע היטב על ר' שמואל שליטשטאט ומאורעותיו, הן מבחינה ודאית ומבחינה שפ"פ (ראה פתיחת דבריו ל"פרשת שטרסבורג", אצל ח' פרנקל-גולדשמידט, שם, עמ' 7: "הלא מעשה כתוב על ספר ישן, גם זקנים אשר היו במדינת אלזאס שמעו מאביהם, זכרו זאת אשר היגידו להם", וראה הסתייגות המהדירה מאמינות ידיעותיו של ר' יוסלמן, שם, עמ' טז). על הפרשה בכללה ראה עוד, גרץ שפ"ד, דברי ימי ישראל, ח"ו, עמ' 14-15; ח' פרנקל-גולדשמידט, שם, עמ' טו-יח; היילפרין (הנ"ל בהע' 2), ח"ג, עמ' 6-10.

85 פנייתו של ר' שמואל שליטשטאט לראש-הגולה טעונה הסבר, שכן מתוך כתב-החרס של ראש-הגולה, ומהעטרות של חכמי ירושלים, עולה בבירור כי ר' שמואל הגיע למזרח כשבאמתחתו כתב-החרס שנכתב באשכנז ואשר עליו היה חתום "גדול בדורנו, מורה הנבוכים, חכם הרזים, בקי בכל התלמוד ... הרב המופלא אשר שימעו הולך בכל הארצות" הוא (כפי שעולה מכתב חכמי האשכנזים) מהר"ם הלוי סג"ל, ועמו חכמי קהלות שו"ם ורבני ארץ ריינוס; לאמור: בידו היה חרס שעליו חתמו גדולי חכמי אשכנז שבאותו דור וחכמי מרכז ההלכה החשוב של קהילות הריינוס. (לא ברור לי מניין למדה גב' פרנקל-גולדשמידט על התנגדות עקרונית לחרמות מעין אלו באשכנז במאה החמש-עשרה [ראה דבריה, שם, הערה 3]. מהר"י וויל בסי' קסג, הנזכר בדבריה, מתנגד בחריפות לקנס "ליטרת זהב" שמטיל תלמידי-חכם על המזלזל בכבודו, בכוחו של נידוי. התנגדותו מקורה בהשלכות החברתיות השליליות שנודעו לנוהג זה באשר לכאורה וזאת זו מוקנית לכל תלמידי-חכם על דעת עצמו. דבר זה אינו דומה לחרם נגד מוסרים, שעליו הסכימו כל חכמי אשכנז בכל הדורות ולא יצא עליו ערעור מעולם. יתר-על-כן, באותה עת ממש תיקן ר' מנחם ממרזבורג באשכנז תקנות חמורות ביותר כנגד מוסרים [ראה למשל, יום של שלמה, ב"ק, פ"ק, סי' מא]. יש על כן להבין במה גדול כוחו של חרם היוצא מתחת יד ראש-הגולה, מזה היוצא מתחת ידם של חכמי אשכנז באתרם, בלתי אם להגדיל החרם ולהאדירו.

פנייתו של ר"ש שליטשטאט לראש-הגולה מלמדת כי תביעתם של ראשי-הגולה לסמכות חרם כללית המחייבת בכל מקום, מכוח "מנודה" לנשיא מנודה לכל ישראל, זכתה להכרה עוד במאה הארבע-עשרה, אף שבמאה השלוש-עשרה נעשה ניסיון לערער סמכות זו. ב"י 1234 תקף הנגיד ר' אברהם בן הרמב"ם את כוחו של ראש-הגולה להחרים מבוחו של נשיא, ואל התנגדותו התקיפה נוספה תקנה שתקנו חכמי אשכנז וצרפת שבעכו, שמנעה נידוי חרם על-פי יחיד, וגם היא נתכוונה נגד ראשי-הגולה, ובעיקר נגד בעל הדבר – ראש-הגולה שבדמשק, הדיח בן ישי (ראה שו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם, מהר"ם פרימאן-גויטיין, ירושלים תרצ"ז, סי' ד, עמ' 19-22, 25-26, וראה עוד, א"ח פרימאן, שלשלת דיוחס של משפחת הרמב"ם, אלמא, א (תרצ"ז), עמ'

קוימו עלידי חכמים אשכנזים אחרים שחיו בקהילות ישראל באיי הים-התיכון, שדרכם עבר ר' שמואל שליטשטאט, בדרכו חזרה למקומו. מקומו של הקיום הראשון לא פורש ואילו הקיום השני נערך בקנדיאה. החתימות וקיומיהן הם המקור המפורט הראשון המלמד על עליית חכמי אשכנז לארץ-ישראל במאה הארבע-עשרה, ועל התיישבותם של חכמים אשכנזים בקהילות הים-התיכון.

הראשון והנכבד בחכמים האשכנזים, חותמי כתב החרם בירושלים, היה אברהם בן יצחק "נ[מ] בני האשכנזים"⁸⁶, שמדבריו למדנו שהיה שארו של מהר"ם סג"ל ומקיום חתימתו למדנו שהיה בעל התואר "מורינו"⁸⁷. שני החכמים האחרים הסכימו לחרם בזה הלשון: "... כתבנו וחתמנו, המחברים הצעירים הנשואים משיירי כנסת מורינו ורבינו הר"ר יצחק הלוי אסיר-התקוה ולה"ה הלומדים בישיבתו, אשר צוה וקבע לנו טרם מותו, השוכנים בהר הקדש בירושלים ת"ו ב"ב. הזקן העלוב אליעזר ב"ר שמשון זצ"ל. ועירא דמן חבריאי, יעקב ב"ר שמואל במצפה"⁸⁸. גם כאן מלמדים הקיומים על

32-30). תמיכתו הנלהבת של הנגיד בהחלשת כוחם של הנשיאים ראשי-הגולה מלמדת, כי ניסיון זה לא היה אלא חלק מן המאבק הנמשך שבין ראשות-הגולה למוסדות האוטונומיה היהודיים שהתחדשו במזרח, מחוץ לבבל, למן סוף המאה האחת-עשרה. כשלונו של הניסיון לערער את סמכות ראש-הגולה בעניין זה ניכר כבר בשלהי המאה השלוש-עשרה, שעה שר' דוד הנגיד בן ר' אברהם משתמש בכוח החרם של ראשי-הגולה כנגד מתנגדי סבו, ובעיקר כנגד ר' שלמה פטיט ותומכיו בעכו, וזאת כשנות דור בלבד לאחר שאביו יצא בתוקף נגד סמכות זו.

אף שחכמי אשכנז שבארץ-ישראל יצאו במאה השלוש-עשרה, עם בית הנגיד, כנגד כוחה של ראשות-הגולה, הרי חכמים אשכנזים במאה הארבע-עשרה מקבלים סמכות זו ומשתמשים בה לצורך חרם כללי המחייב בכל מקום — אף בארצות אשכנז. וכך לשון אחיו של מהר"ל, ר' יקותיאל זלמן בן משה הלוי, החתום אף הוא על כתב החרם: "דבר פשוט הוא, מנודה לנשיא מנודה לכל ישראל, וכ"ש בנדון זה" (ראה להלן, הערה 91). המומר אנטוניוס מרגריטה מספר בפירושו לישעיהו פרק נג כי במהלך "פולמוס המיאון", שפרץ באשכנז, בעשור האחרון של המאה החמש-עשרה, בין ר' יעקב פולק לרוב חכמי זמנו, נשלח חכם אשכנזי "לזה שנקרא נשיא של בבל, אשר הוא האדון של בבל" (Nossi von Babel nennen das ist der Hern von Babilonia), A. Margaritha..., wie aus dem heiligen 53 Capittel des... Propheten Esaia..., Wien 1534, S. 16a; 17b). ואשר הוא, לדברי היהודים, נצר לבית דוד (אף שמרגריטה לא מציין במפורש כי עילת השליחות הייתה הטלת חרם, הרי לאור הנאמר כאן, ולאור השתלשלות המאורעות בפרשת המיאון, יש להניח כי מטרת השליחות הייתה להביא להצטרפות ראשי-הגולה אל מחרימיו של ר' יעקב פולק (וראה צ' ברוכסון, ר' יעקב מרגליות, עבודת גמר, אוניברסיטת בראילן רמת-גן תשל"ח, עמ' 58). על ראשות הגולה בימי הביניים המאוחרים ראה י' מאנן, משרת ראש-הגולה בבבל והסתעפותה בסוף תקופת הגאונים, ספר זכרון לש"א פוננסקי, ורשה תרפ"ז, עמ' יח-לב.

86 אין בדינו ידיעות בדיוקת נוספות על חכם זה, וראה מ' בית-אריה, כתבי-יד עבריים שהועתקו בירושלים, פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט (ולאחלן: בית-אריה), עמ' 261-265. הבוחן אפשרות לזהותו עם מעתיק ספרים באותו שם שהיה בירושלים והעתיק ב"1396 את כ"י וטיקן 41; אך הדברים רחוקים, כפי שעמד על כך בעל ההצעה עצמו. על המעתיק אברהם בן יצחק, ראה להלן. בהסכמתו מספר ר' אברהם בן יצחק כי הר"ש שליטשטאט התכוון לעלות לארץ והעלה עמו את כל משפחתו, הונו וספריו. בדרכו לארץ "נשלל על הים" הגיע לירושלים, עם משפחתו, בחוסר כל. נסיעתו לאשכנז בשנית באה על מנת "להמציא מכולת בביתו". על כן כתבי-החרם האשכנזים שהיו בידו נמסרו לידי שעה שנוקק להם באשכנז טרם עלייתו לארץ, משמע בתקופת ישיבתו במבצר לנדסברג, ואילו את כתב-החרם של ראש-הגולה הכין לקראת שיבתו לאשכנז.

87 על התארים "מורינו" ו"חבר" ר' מ' בריאר (הנ"ל בהע' 78), עמ' 15-46.

88 שמו של הראשון נזכר בקיום חתימתו בשינוי קל: "מנחם אליעזר ב"ר שמשון". וראה הצעת זיהוי ליעקב בן שמואל, בית-אריה, עמ' 264. כינויו של האחרון "במצפה" הביא את ש' קליין לקבוע כי מקומו היה ליד קבר

מעמדם של החכמים ותאריהם — שניהם מכונים "החבר"⁸⁹. מן הקיום למדנו גם כי החכם הירושלמי אליעזר ב"ר שמשון היה שארו של מקיים החתימות הראשון, הוא ר' אליעזר בהק"ר [=בן הקדוש ר'] אפרים. אף שהמקיים לא ציין את מקומו, דומה שישב בפאמאגושטה שבקפריסין, ויש לזהותו עם ר' אליעזר פירנא, שעל שולחנו סעד שמשון בן שמואל בפסח שנת קי"ט. הדבר עולה מן הקיום השני, שנעשה כאמור בקנדיאה שבכרתים, ועל כן מקומו של ר' אליעזר יהיה בין חופי ארץ-ישראל לחופי כרתים, מקום שפאמאגושטה יפה לו.

צירוף הידיעות שבכאן מלמד, כי ר' אליעזר עמד בקשרים עם חבורת העולים תלמידיו ר' יצחק הלוי אסיר-התקוה. אחד מן העולים היה שאר בשרו, אחר התארח על שולחנו והביא את מנהגיו בספרו, ואילו אחרים ידועים לו בתאריהם. ר' אליעזר פירנא, הנודע לנו כאן לראשונה בשמו המלא, הוא בן דורו, כנראה הצעיר במעט, של ר' יצחק הלוי. אין לראות בו את בן דורם של תלמידיו שכן ר' שמשון, תלמידו של ר' יצחק, רואה לנכון להביא את מנהגיו בספרו, כאילו היה אחד מרבותיו. יש על-כן לראותו כאחד מחכמי אשכנז שנטרדו ממקומם לאחר מאורעות "המוות השחור" וייתכן כי אביו, "הקדוש" ר' אפרים, נהרג במאורעות אלו⁹⁰. מקיימי החתימות בקנדיאה, המציינים בקיומם שהם מכירים חתימות רבות מירושלים, לא נודעו עד הנה ממקור אחר⁹¹. יצוין כאן כי ידועים לנו חכמים אשכנזים שהתיישבו בקנדיאה באמצע המאה הארבע-עשרה⁹².

מחתימות השטר וקיומיו למדנו על קשרים בין החכמים האשכנזים היושבים בקהילות ישראל באגן הים-התיכון. למדנו גם על הגירת חכמים אשכנזים לאזור זה לאחר "המוות השחור". מכאן שבכלל השינויים שנתחוללו במפת קהילות ישראל שבאשכנז בעקבות "המוות השחור" ואשר עיקרן היו תנועות אוכלוסין בפנים היבשת

שמואל הנביא נבני סמויל (ראה ש' קליין, תולדות היישוב היהודי בא"י, תל-אביב תש"י, עמ' 161). הצעה זו אי-אפשר שתתקבל, שכן השניים מציינים במפורש שהם "שוכנים בהר הקדש שבירושלים". דומה כי הצורה "במצפה" היא שיבוש ועיקרה — "המצפה" כלומר המצפה לגאולה, לישועה. תואר זה מצטרף לשורת תארים בהם כינו לעצמם העולים מאשכנז במאה הארבע-עשרה. על הכינויים שנתנו בהם העולים, ראה להלן.

89 ראה לעיל הערה 87.

90 ר' אליעזר פירנא נזכר בספרות ההלכה האשכנזית הנדפסת פעם אחת בלבד. בליקוטים שבסוף ספר מהרי"ל נזכרת שאלה ששאל ר' עוזר משלויה את ר"א פירנא ומתוכנה ברור שנשאלה קודם ליציאתו של ר' אליעזר למזרח. שוב נזכר ר' אליעזר פירנא בכ"א אוספורד-בודלי 690, דף 165 א בדבר מחלוקת שעמד בה עם ר' יונתן ממרבורג; ובכ"א הסמינר לרבינים בניירוק Rab. 854, דף 182 ע"ב, שם נמסר בשמו חידוש בנוסח "תוספות גורניש", ראה אורבך (לעיל הערה 2) עמ' 716.

ליהודי פאמאגושטה בתקופה הנדונה נזקק לאחרונה ב"ר קדר (יהודים בפמאגושטה הגנואזית, פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ח, עמ' 197-205), על-פי תעודות ג'ינואזיות.

91 בסוף כתב-החרם מופיעה הסכמה החתומה ע"י יקותיאל בן משה הלוי זלמן. שטרן (ראה הע' 84 לעיל) שיער כי המסכים הוא אביו זקנו של מהרי"ל, ושוח"ה (שם) דחה את הצעתו. עתה ברור כי המסכים הוא אחיו המבוגר של מהרי"ל אשר אליו, בימי נעוריו, הפנה המהרי"ל את מכתבו בנוסח שנרפס לאחרונה בשו"ת מהרי"ל, מהד"י סף, ירושלים תשי"ב, סי' א (עמ' א). וראה וינר (לעיל, הע' 12), עמ' 126 שזיהה תחילה את המסכים כאחי מהרי"ל.

92 כך למשל מוסר ר' שמשון ב"מרדכי" שלו הלכה שכתב לו אחיו ר' שלמה מקנדיאה (כ"ה ד"ש, דף 10 א).

— בתוך גרמניה, לאוסטריה או לאיטליה — היתה הגירה, שהיקפה אינו ברור, לאגן הים-התיכון. יש להניח כי מפת התיישבותם של אשכנזים אלו וזה למפת מושבות המסחר האיטלקיות בים-התיכון במאה הארבע-עשרה, שבהן התיישבו יהודים גם מארצות אחרות בתקופה זו⁹³. לא היתה זו הגירת חכמים דווקא, אלא שביטויים בספרות רב משל האחרים.

דברים אלו אינם יפים לגבי עליית חכמים לארץ-ישראל, שכן עלייה שכזו גם אם היא נדחפת על-ידי פורענות שבאה לעולם הרי היא לובשת בעיני עצמה איכות של מעשה הגשמה דתי, אישי. מעשה העלייה מתפרש תכופות פירוש מיסטי, לעיתים הוא לובש אופי משיחי אקוטי ולעולם מתבארת עלייתו של החכם הבודד בעיני עצמו כחלק מעשייתו הדתית וכשיאה. מכאן שעלייתו של החכם הבודד, כמו גם עלייתם של חכמים בחבורה, אין בהם ללמד אלא על עצמם בלבד.

כאן נעקוב אחרי עלייתם של ר' יצחק הלוי אסיר-התקוה ותלמידיו, ונפרט את הידוע, מן המפורש ומן הנרמז, על החבורה, הרכבה ואופיה⁹⁴.

ידיעותינו על ר' יצחק הלוי עצמו מעטות ומקוטעות. בספרות ההלכה האשכנזית בת זמנו כמעט שאינו נזכר, ורוב הידיעות עליו מקורן ב"מרדכי של רבינו שמשון". על מעמדו בקרב חכמי דורו יש ללמוד משתי הלכות הנמסרות משמו ובדן הוא מכונה "גדול-הדור"⁹⁵. תואר זה שימש במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה מקור סמכות לחכם יחיד בדורו שהיה מקובל כ"גדול-הדור", אלא שקשה לדעת מתי בדיוק נהנה ר' יצחק מסמכות זו. נראה שהיה זה בתקופה בת השנה בקירוב, שבה ישב בהיידלברג, בין חורבן וורמס ושפייר לעלייתו לארץ-ישראל. אתה שעה גזר גזירה "על כל אנשי ריינוס", מעשה שיכול לרמז לכך כי אז פעל כ"גדול-הדור". אין ספק שלא נהנה מסמכות זו קודם ל"מוות השחור", כשהבולט בחכמי אשכנז היה ר' אלכסנדר זוסלין הכהן, וסמוך לאחר שעלה ר' יצחק לארץ-ישראל כבר הזכר מהר"ם הלוי כ"גדול-הדור".

מכינויו של ר' יצחק למדנו שנולד, או ששהה תקופה מסוימת בחייו, בעיירה בילשטיין (Beilstein) שעל גדות נהר המוזל (Mosel), במחוז צל (Zell)⁹⁶. בשמועותיו

⁹³ י' הקר בפרק השני של מאמרו העתיד להתפרסם ב-Jerusalem Cathedra, 4 (1984), דן בהרחבה בהתיישבות היהודית באגן הים התיכון בתקופה הנדונה כאן, וראה שם ספרות מעודכנת.

⁹⁴ השימוש החוזר ונשנה במאמר זה בביטוי "חבורה" אינו בא ללמד על זיקה שהתקיימה בהכרח בין כל הנוכחים כאן לאורך כל התקופה הנסקרת אלא על הזיקה הניתנת להוכחה, בירושלים בלבד. יצוין עם זאת כי רב המשותף בין כלל העולים. מוצא כל העולים הוא מאותו איזור וכולם השתייכו לאחר מגלוליו של אותו בית-מדרש. למרות זאת, רק לגבי שלושה מן העולים ניתן להצביע על קשריהם עם ר' יצחק הלוי עוד באשכנז.

⁹⁵ בהגהות מבית-מדרשו של מהר"ל על ל"ז שער"ם לר' אלעזר מגרמיוז, כ"ז לידס-ריות 320, דף 19 ב מובאת הגזירה הנזכרת בשמו של "גדול הדור מוהר"ר יצחק בילשטיין". בתואר זה נזכר ר' יצחק גם ב"מרדכי של ר' שמשון" בקשר לגט שהובא מרמשק לירושלים "לפני מו' רבי, גדול הדור הר"ר יצחק אסיר-התקוה", כ"ז ה"ש, דף 227 ב. על התואר "גדול-הדור" באשכנז במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה ראה מ' ברויאר, מעמד הרבנות בהנהגתן של קהילות אשכנז במאה החמש-עשרה, ציון, מא (תשל"ז), עמ' 51-52 וראה גם הנ"ל, הסמיכה האשכנזית (לעיל, הע' 78), עמ' 19.

⁹⁶ בגרמניה היו במאה הארבע-עשרה שבע עיירות או מבצרים בשם Beilstein. הקביעה כי הכוונה לעיירה שעל

המעטות לא מסר דבר בשם רבותיו, אך למעלה למדנו שעל פי סדר היחס של חכמי אשכנז והקשרים שבין תלמידי ר' יצחק לחכמי דורם, יש לראות בו תלמיד של ר' אלכסנדר זוסלין הכהן וכן דורו של מהר"ם הלוי. מכל מקום, זיקתו לחוגם של חכמים אלו ברורה. מיד לאחר הגזירות נודע ר' יצחק כמחזיק ישיבה בהיידלברג, ומחקר הדברים שיערנו למעלה, שהחזיק ישיבה עוד קודם לגזירות, בשפייר או בוורמס.⁹⁷ על ישיבתו של מהר"ם הלוי נודע לראשונה רק משנת 1360 בקירוב, כעשר שנים לאחר שנודע על ישיבתו של ר' יצחק הלוי. גם מותו של מהר"ם הלוי אחרי 1404, כשלושים שנה לאחר שר' יצחק נזכר בברכת-המתים בכתב החרם, מלמד כי אף אם אמנם למדו שני החכמים הללו באותו בית-מדרש, הרי ר' יצחק היה המבוגר שביניהם, ופעולתו באשכנז קודמת, ואינה חופפת, לזו של מהר"ם.

לתקופה שלפני עלייתו לארץ יש לייחס "רשות" ל"ברכו" שכתב, ואשר שובצה בסדר-התפילות במחזורי רומא, כבר במאה הארבע-עשרה.⁹⁸

עלייתה של חבורת ר' יצחק הלוי קדמה ליום-הכיפורים שנת ק"א והתרחשה במהלך שנת ק"י (1350). על חבורת העולים הראשונה נמנו ר' שמשון ואביו ר' שמואל⁹⁹. ייתכן כי ר' אברהם, בן שמואל טעמלין, מעתיק ספר "יריעות עזים" כ"י מוסקבה-גינצבורג שנזכר לעיל, היה אחיו של ר' שמשון ועלה גם הוא עמו לארץ-ישראל, שכן בשיר שצירף להעתקתו ציין שהיה בעבר בירושלים וכי בכוונתו לשוב אליה. גם אביו קרוי שמואל, כפי שקרוי אביו של ר' שמשון, וגם הוא נמצא באותה עת בירושלים¹⁰⁰. מכל מקום, ר' אברהם, כר' שמשון, עזב את ירושלים בזמן מן הזמנים וב-1391, שנת העתקת כתב-היד, היה מושבו בוונציה.

על חבורת העולים הראשונים יש למנות גם את שני "החברים" שחתמו על כתב

גדות המזל היא על-סמך פרווילגיה שניתנה לארון המבצר ואשר על פיה הותר ליהודים להתיישב במקום. בדרך זו הלכו עורכי ה-Germania Judaica, כך II.

97 ראה לעיל עמ' 41-42.

98 הרשות "יעידון כל עבדיך", ר' דודון, אוצר השירה ופיוט, בערכו. הפיוט מופיע לראשונה במחזור איטלקי משנת קמ"ג-1383, כ"י המוזיאון הבריטי 616, עמ' 340, ובכוונתו נאמר: "פיוט נאה שסדר אותו כמה"ר יצחק מבילישטאנה אשכנזי ז"ל". החומר יצחק "מבילישטין" מתייחס ברוב המקרים לתקופה שקדמה לעלייתו של ר' יצחק הלוי לארץ-ישראל. לאחר עלייתו נתכנה "אסיר-החקקה". השימוש בכינוי החדש אינו עקבי לגמרי ויש להזהר משימוש בקביעה זו. הפיוט מופיע במחזור האיטלקי בסופו, אחר הקולופון, אך בכתב ידו של המעתיק, וניכר שעדיין לא תפס את מקומו בסדר התפילה. לעומת זאת בכ"י בית-המדרש לרכנים בני-יוזק Mic 4064 שהועתק בפיוט, עבר ר' יחיאל מפיוה בשנת קנ"ז-1397, משובץ הפיוט ב"רשות" ל"ברכו" ליום א' של שבועות (דף 63) וכך הוא מופיע במחזור נוסח רומא, בולוניה ש"א ובמחזור רומניא, קושטא של"ד. במחזור רומא. ליוורנו תרט"ז ("מחזור שד"ל") מופיע הפיוט כיוצר ליום א' של פסח, שבועות, ר"ה וסוכות. יש עניין בדרכו של הפיוט האשכנזי אל מחזור רומניא מבלי שהופיע מעולם. אף לא בכ"י בסדר התפילה האשכנזי. על עליית אביו מספר ר' שמשון בחתימת "יריעות עזים": "...אלא אבי מורי שיחיה בעיר הקודש בירושלים הפצירני לחבר לו חרוים על דרך זה...".

100 בחתימת העתקתו הוא מקדיש את ההעתקה במלים חמות לר' שמשון בן שמואל עצמו. ראה נוסח ההקדשה אצל קופפר (הנ"ל בעמ' 34). עמ' 100-101 (בנוסח הנדפס נשמטה שורה, וכך צ"ל: "...ובמה אברכיהו, אם לתורה ולתעודה ונה ידו הדה, אך במרכת הדיוט אברכיהו, יהי רצון שתורתו ערוכה ושמורה ללומדיה..."). כוונתו לשוב לירושלים הנזכרת בשיר החתימה הינה קונווציה ספרותית ואין לייחס לה חשיבות.

החרם, ונראה שאף את "מורינו" ר' אברהם בן יצחק, שהיה ראשון החותמים שם. נוסח חתימתם: "...הצעירים הנשאים משיירי כנסת מורינו ורבינו... הלומדים בישיבתו..." מלמד, שישבו בירושלים זמן רב קודם לחרם, למדו תורה מפי ר' יצחק קודם מותו, וראו בו את רבם המובהק. בדבריהם הם מבחינים בין "כנסת" ר' יצחק שהם "משייריה", לבין הישיבה המתוארת כמוסד קיים. הביטוי הראשון מכון כנראה לחבורה המקורית שנתכנסה סביב ר' יצחק כמחצית היובל קודם לחתימת כתב-החרם, ועל-כן יפה להם לחותמים להיות "משייריה". עם זאת, בזמן החרם היו מלומדיה הקבועים של הישיבה שפעלה מכוח מעשיו של ר' יצחק הלוי טרם מותו, עוד בשנות השבעים של המאה הארבע-עשרה.

אל העולים ראשונה יש לצרף גם את ר' מנחם בן מאיר ציון, בעל ספר ה"ציוני" על-התורה, שלאחרונה נתברר כי אף הוא למד בירושלים וכי תורתו מתורתם של "חסידים בהר-ציון" היא¹⁰¹. כיוון שהוא מביא בספרו ביאור ששמע מפי ר"י אסיר-התקוה, מתבארת גם שייכותו לישיבתו של זה בירושלים¹⁰². גם הוא, כר' שמשון, שב למקומו לאחר תקופה לא ידועה בירושלים, וב-1372 הוא כבר נזכר ברשומות העיר קלן¹⁰³. באותה עת ממש – במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה – נודע בירושלים לפחות עוד חכם אשכנזי שנתכנה גם הוא "אסיר-התקוה", ועל-כן יש לראות בו איש מאותה חבורה. הוא מעתיקו של כ"י מוסקבה-גינצבורג 606, הכולל חיבורים שונים, שנתחברו בידי ספרדים ואשכנזים, בקבלה ובתורת הסוד, ונזכר בכינוי בשני קולופונים באותו כתב-יד. כה"י הועתק בוונציה בשנת קנ"ט (1399)¹⁰⁴ עבור יעקב בן שמואל טעמלין, מתוך כתב-יד שנכתב על-ידי "מוה"ר פרחיה איש ירושלים ודיינה". בקולופון הראשון קרוי המעתיק "אסיר-התקוה הירושלמי" ובאחר מפורש שמו המלא "אסיר-התקוה אברהם הירושלמי". באותו כינוי, ובסדר זה של מרכיביו, נקרא גם מתרגמו של החיבור "מאמר על המטבעות, המשקלות והמדות" לר' יוסף ב"ר יהודה בן יעקב הדיין הברגלוני, הוא ר' יוסף ן' עקנין. החיבור נתחבר בערבית ותורגם, כנראה לראשונה, לעברית על-ידי ר' אברהם אסיר-התקוה. כמדומה שבכך היה למתרגם האשכנזי הראשון בימי-הביניים שתרגם מערבית¹⁰⁵. את הלשון הערבית רכש מן הסתם בארץ-ישראל, בה שהה תקופה לא ידועה. שם כנראה גם פגש בחיבור במקורו. לדבריו,

101 "ציוני קראתיהו גלל כי בהר ציון למדוני חסידים...", מתוך שיר הנמצא בחתימת ספר ה"ציוני", כ"י מינכן 770, דף 176 א. פורסם ע"י פלס, רבינו מנחם ציון, מורייה, יא, גל' ה-ו (תשמ"ב), עמ' יא.

102 ציוני עה"ת, קרימונה ש"ץ, דף כח, ע"א.

103 ראה להלן הערה 109.

104 או שנת קנ"ג-1393; ראה בית-אריה, שם, עמ' 267, הע' 76. הדין שלהלן, בקולופונים הירושלמיים, מתבסס על מאמרו של בית-אריה, וההפניות מכוונות אל מספרי הקולופונים שם. קולופון כ"י מוסקבה, מס' 16, ברשימת בית-אריה. על יעקב בן שמואל טעמלין וזיקתו האפשרית לאברהם בן שמואל טעמלין מעתיק "יריעות עזים" ראה שם, עמ' 264.

105 תרגומו של אסיר-התקוה אברהם הירושלמי נמצא, בהעתקה מאוחרת, בכ"י מוויאן-ישראל 180/51 (לפנים כ"י רוטשילד 41), דף 202 א. תודתי למר בנימין ריצ'לר, מן המכון לתצלומי כתב-יד עבריים בירושלים, שהפנה את תשומת לבי לכ"י זה. המאמר על המטבעות נדפס, בתרגום אחר, ע"י א' קאבאק, גנוי נסתרות, ג (תרל"ב), עמ' 185-194.

שליטתו בלשון הערבית לא היתה גדולה, ועל-כן הותר לעתים בלא תרגום מלים שאת פשרן לא ידע, ומלים אחרות תרגם "בשינוי הלשון ובשינוי הכוונה"¹⁰⁶. כ"י מוסקבה-גינצבורג 606 הנזכר כאן הועתק כאמור עבור יעקב בן שמואל טעמלין. שמואל טעמלין הוא גם אביו של ר' אברהם מעתיק ספר "יריעות עזים", כ"י מוסקבה-גינצבורג 182, שלעיל הוצע לראות בו את אחיו של ר' שמשון בן שמואל מחבר הספר. גם יעקב וגם אברהם, בני שמואל טעמלין, פעלו בוונציה בשנות ה-90 של המאה הארבע-עשרה וקרוב לשער שהם אחים בני אב אחד. על-כן, על-פי דרכנו, ייתכן ששניהם הם אחיו של שמשון בן שמואל בעל ה"יריעות". יש לזכור כי ר' שמשון מביא בספרו משמו של אח אחר, ר' שלמה, החי בקנדיאה.

מכל מקום, לענייננו יש לציין כי לפחות שלושה אישים הקשורים בדרך זו או אחרת בחבורת החכמים הירושלמים באמצע המאה הארבע-עשרה, נמצאו בוונציה בסופה של המאה¹⁰⁷.

עוד שלוש העתקות שהעתיק אברהם הירושלמי שרדו בכתבי-יד ובשניים מהם הועתקו חיבורים ממינים של החיבורים שבכתב-היד הראשון. האחד, ספר "מלמד התלמידים" לר' יעקב אנטולי, ואטיקן 41, הועתק עוד בשנת קנ"ז (1397) במקום לא ידוע ובו חתם המעתיק: "אברהם בן יצחק הירושלמי"¹⁰⁸. בכ"י אייר קנ"ט (1399) השלים ר' אברהם בוונציה את העתקת הספר "שערי-אורה" ובי"ב אלול אותה שנה השלים ב"כרך שיציל (= Sacile) במדינת ווריאול (= Friuli) את העתקת ספר "מערכת האלוהות", שהועתק גם הוא מכתובת יד מורו "פרחיה בן משה זלה"ה דיין של ירושלים עיר הקדש". אותה שעה היה הספר ברשותו של הח"ר מנחם ציון¹⁰⁹. שני

106 ביאורי מלים בערבית רמוזים גם בכתביהם של שניים מבני חוגו של ר' יצחק הלוי אסיר-התקודה. ר' שמשון בן שמואל מספר ב"מרכזי הקצר" שלו "שמעתי בירושלים ע"ה תוב"ב שקורין למס שאדם נותן בכל שנה מן הראשיג'לגא, כלומר: מן הגולגולת, והוא לשון ערבי", כ"י ה"ש, דף 218 א. ר' מנחם ציוני מעיין בחיבורו על התורה את דרך היגיונה של האות "צ" בפי הערבים (ע"פ פלס [לעיל הערה 101], עמ' יא). בספרו האחר, "צפוני ציוני", המצוי עדיין בכתבי-יד, נזכרים פעמים אחדות מלים ושמות ערביים.

107 יהודים הורשו להתיישב ללא הגבלה בוונציה מ-1382, אך עוד קודם לכן ישבו בערים סמוכות לה וניהלו את עסקיהם בוונציה גופא. וראה על כך, D. Jacobi, Les Juifs à Venise du XIe au milieu du XVIe siècle, London 1979, No. VII. Recherches sur la Méditerranée Orientale du XIIe au XVe siècle, בשנות השמונים ידועים אנשי-כספים יהודים מגרמניה שהיגרו לוונציה, והניחו בכך את היסוד להתארגנות הקהילה האשכנזית בעיר. דומה כי ישיבתם של חכמים מן החוג הירושלמי בוונציה הינה חלק מתהליך ההגירה של יהודי אשכנז לצפון-איטליה. ראה בעניין זה י"י יובל, תרומות מנירנברג לירושלים, ציון, מו (תשמ"א), עמ' 191-192 והע' 46.

108 מס' 15 ברשימת בית-אריה.

109 מס' 17 ברשימת בית-אריה. ג' שלום (להלן, הע' 124), טען כי ר' מנחם ציון הנזכר כאן איננו מחברו של ספר "הציוני", שכן בכה"ז נזכר שמו של ספר "המערכת" וכפי שהראה י' תשבי (להלן, הע' 111), לא נודע ספר זה בשמו למחבר ה"ציוני", אף שאת הספר גופו הכיר היטב. בדיקת צילום כתב-היד מלמדת כי השם "המערכת", "ספר-המערכת" או "מערכת-האלהות" לא נזכר בפתיחה, בקולופון ואף לא בהערות שנספחו לגיליון. על כן אין מכאן כל ראיה לקיים את זהותו עם בעל ספר "הציוני" או לרחותה. אולם, כיוון שידענו עתה על ישיבתו של ר' מנחם ציון בירושלים, הרי בעלותו על כתב-היד שמוצאו מירושלים, אפשרית. השתייכותו לחוג החכמים שאליו נקשר גם המעתיק, התאמת סדר הזמנים וישיבתו בירושלים בעבר, מחזקים את ההנחה שאכן מחבר ה"ציוני" הוא בעל כתב-היד הנזכר בקולופון. לידיעה על ישיבתו של בעל "הציוני" באיטליה

כתב־היד האחרונים לא שרדו במקורם אלא שהועתקו, על הקולופונים שלהם, על־ידי מעתיק בעל כתיבה ביזאנטית, בכ"י פאריס 803¹¹⁰. הכינוי "אסיר־התקוה" לא נזכר בקולופונים של כ"י פאריס, ושם חותם המעתיק: "אברהם בן יצחק הירושלמי", אלא שמסמיכות התאריכים וזהות השמות והקורות — אין ספק כי מעתיקו של כ"י ואטיקן הוא מעתיקם של שני כתב־היד שהועתקו אל כ"י פאריס, ועל־כן שמו המלא וכינויו הוא: "אסיר־התקוה אברהם בן יצחק הירושלמי". במחצית השנייה של שנות ה־90 כבר לא היה אברהם בירושלים ואת כל העתקותיו עשה בחו"ל, לפחות שלוש מהן — בצפון איטליה¹¹¹.

בשנות התשעים של המאה הארבע־עשרה אין לפי שעה אישור ממקור אחר. עד עתה ידענו כי שהה בירושלים תקופה מסוימת בין השנים 1350-1372. ב־1372 וב־1382 נזכר ברשומות של העיר קלן, וב־1384 חתם שם את ספרו. (כך למדתי מפי י' יובל ותודתי נתונה לו.) מנוסח הקולופון הנדון כאן משמע בבירור, שבשעת ההעתקה היה כתב־היד המקורי בבעלותו, ועל־כן יש כאן ידיעה על ישיבתו בצפון־איטליה בשלהי המאה הארבע־עשרה. תוארו בקולופון הוא "חבר" ולא "מורינ", כפי שניתן היה להניח לגבי חכם בגילו ובמעמדו. גם באזכוריו החוזרים של מנחם ציון במקורות ארכיוניים גרמניים הוא לא מוכתר לעולם בתואר Rabbi או Meister, כמקובל תכופות לגבי חכם בעל תואר "מורינ". יצוין, עם זאת, כי בסדר פסח מחורו שפירסם לאחרונה י' פלס (ראה לעיל, הע' 101), נזכר ר' מנחם בתואר "מורינ", אלא שזו העתקה מאוחרת שנעשתה ע"י נדדו ר' זליגמן בינג לאחר מותו, ונראה שעקב פרסומו של סבו, לא דק. גם שני החכמים הירושלמים, תלמידי ר' יצחק הלוי אסיר־התקוה, חותמי כתב־החרס לא נשאו בתואר "מורינ" והסתפקו ב"חבר". יצוין כי בחעדות הנדונות כאן (כתב החרס, קיומו והקולופונים) השימוש בתארים הוא קדוני. מס' 17 ברשימת בית־אריה. בית־אריה קבע במאמרו, שלא כמתואר כאן, כי באותה עת פעלו שני מעתיקים ירושלמים בשם אברהם בן יצחק. האחד, מעתיק כ"י ואטיקן 41 הוא אשכנזי ואילו האחר, מעתיק כ"י פאריס 803, המכונה "אסיר־התקוה", הוא ביזאנטי. על פי דרכו התקיים הכינוי "אסיר־התקוה" אצל בני תרבויות שונות, שהקשר ביניהם לא הוכח. כך גם יוצא מדבריו, כי באותה עת ממש פעלו בירושלים שני מעתיקים בעלי אותו שם ובאותה עת הם עוקרים מן העיר ובמקומם החדש הם מעתיקים את אותו סוג ספרות. יתר על כן, דווקא הביזאנטי שבהם הוא שמקבל להעתקה כ"י מידי ר' מנחם ציון האשכנזי. בית־אריה עצמו הבחין בקירבת הסגנון שבין קולופון כ"י ואטיקן לזה של כ"י פאריס, אך נשאר בדעתו כי אברהם בן יצחק הנזכר בקולופון כ"י פאריס הוא האחראי לכתיבה הביזאנטית של כ"י, וזו מלמדת על מוצאו. לדעתי כ"י פאריס הועתק עם הקולופון, ואברהם בן יצחק, שהוא אשכנזי ומעתיקם של כתב־היד הנזכרים, הינו מעתיק כתב־היד המקורי שאינו לפנינו. מוצאו האשכנזי של המעתיק מוכח גם מכתיבת שם העיר "יוריאול" ולא "פריאול". מעתיק כ"י פאריס, בעל הכתיבה הביזאנטית, שמו "שמשון" והוא רומז לשמו בתוך המישה בתי שיר שצירף אחרי הקולופון המקורי ואחרי שיר שכתב אברהם בן יצחק שהטביע את שמו באקרוסטיכון. שלושה מחמשת בתי השיר פותחים במלה "אנוש" והאחרון שבהם הוא בית השיר הנודע ששלח אברהם אבן עזרא לרבינו תם "ומי הביא לצרפתי בבית שיר" (א' כהנא, אברהם אבן־עזרא, ורשה תרנ"ד, סי' נא) אלא שבשורה האחרונה, "אני שמש וחם שמשי ונמס" הטיל המעתיק שינוי קל: "אני שמשון וחם שמשי ונמס". דומה כי יש כאן הודעת מעתיק על זהותו. ייתכן כי מלת הפתיחה לשלושת הבתים רומזת גם היא לשמו של המעתיק בראשי התיבות: "אני שמשון". על כן, אף שהצדק עם בית־אריה המזהה את סופרו של כ"י מוסקבה עם אברהם בן יצחק הנזכר בכ"י פאריס, הרי שני כתב־היד הועתקו על־ידי סופר אשכנזי דווקא, ומחוגו של ר' יצחק הלוי בירושלים.

כ"י מוסקבה, שמעתיקו זהה לדעת הכל למעתיק כ"י פאריס, לא שמור במכון לחלוצי כתב־יד עבריים בירושלים ואין אפשרות להשוות בין הכתיבות ולזהות את מוצאן.

ייתכן כי את כ"י ואטיקן 41 העתיק אברהם בן יצחק בקנדיאה. כה"י הועתק עבור ה"בחור" ישראל בן אלחנן. צירוף שמות זה, בסדר הפוך — אלחנן בן ישראל — הוא שמו של אחד ממקימי החתימות הירושלמיות שעל כתב־החרס הנזכר לעיל, שקדם כאמור ל־1376. הופעתם החוזרת של השמות ומוצאם האשכנזי מאפשרים להניח שמדובר באותה משפחה קנדיאטית, אם כי בדורות — ואולי אף בענפים — שונים. ברור כי כה"י לא הועתק בירושלים שכן התואר "ירושלמי" — תוארו של המעתיק — כוחו יפה דווקא מחוצה לה.

כאן המקום לבחון את הכינוי "אסיר-התקוה", שנתייחד עד עתה לשניים מן העולים ובייחוד לר' יצחק הלוי ראש החבורה. ביטוי זה נזכר תכופות בקשר לעלייה או לכוונת עלייה לארץ-ישראל, ואין ספק שר' יצחק הלוי אימץ לעצמו כינוי זה סמוך לעלייתו ובזיקה ישירה למעשה זה. קודם לכן כונה כנראה ר' יצחק הלוי מבילשטיין, על שם מקומו. הביטוי "אסיר-התקוה" חוזר, בשימושים ספרותיים שונים, במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה ויעודו, כמתבקש מעניינו, לתת שם לציפיית גאולה קונקרטית, בדרך-כלל כזו המתבטאת בעלייה לארץ-ישראל והניזונית מסבל ממשי בארץ המוצא. הביטוי נזכר בפיוטים שנתחברו בעקבות פרעות, גירושים ורדיפות, והכל כמתבקש ממובן הפסוק בזכריה ט, יב. תכופות, ואין לראות בכך כלל, מציין הביטוי את הפדות מארצות הצלב¹¹². ר' יצחק הלוי הוא הראשון, הידוע לי, שבחר בביטוי "אסיר-התקוה" ככינוי פרטי. בבחירה זו יש לראות רצון לתת ביטוי למעשה הדרמאטי של יציאה מארצות אשכנז שלאחר מאורעות "המוות השחור" אל מחוץ לארצות הצלב בכלל ואל ירושלים בפרט.

כיוון שהכינוי "אסיר-התקוה" נתייחד בסמיכות זמן ומקום גם לר' אברהם המעתיק, ניתן היה להניח כי היה זה כינויים של כל בני החבורה¹¹³. אך מסתבר שבני החבורה אימצו לעצמם כינויים שונים, שמשמעותם עמדה בזיקה למעשה העלייה ולמתח המשיחי שנתלווה אליו. "אסיר-התקוה" הוא רק אחד מאותם כינויים. כך מכנה עצמו אחד מן החבורה — "המצפה"¹¹⁴, ואילו אחר מצרף לשמו את הכינוי "ציון", ומתכתר בצירוף רב המשמעות — "מנחם ציון". כינוי זה, יותר מאחרים, מלמד על טיבם של הכינויים בקרב חבורת העולים האשכנזים בירושלים במאה הארבע-עשרה¹¹⁵. מלבד שחילוף השם מלמד על המשמעות שייחס המחליף למאורע שבעטיו שינה את שמו ואשר נרמז בשם החדש, יש לייחס לו גם משמעות ספיריטואלית. משמעות ספיריטואלית לשינוי שם נזכרת אצל ר' אברהם אבולעפיה, שכתביו נודעו בחוגי מקובלים במזרח באותה עת¹¹⁶.

היו מן התלמידים ששהו בישיבתו של ר' יצחק הלוי בירושלים כדרך ששוהה תלמיד בבית רבו. שם רכשו את הכשרתם הבסיסית בלימוד התורה ולאחר זמן המשיכו את דרכם הלאה לבתי-מדרש אחרים. על אלה נמנו ר' מנחם ציון ובעיקר ר' שמשון בן שמואל, שדרכו נסקרה בהרחבה לעיל. אך עיקר הישיבה היתה ה"לומדים"

112 השווה למשל לאגרת ר' יצחק צרפתי, מהד' א' ילינק, קונטרס גזירות תתנ"ו, ליפסא תר"ד, עמ' 24, ובייחוד ספר-המקנה, מהד' ח' פרנקל-גולדשמידט, ירושלים תשל"ז, עמ' 12 (שם נאמר על ר' משה צארט, רבה של אולם שנאנס לנצרות, ברח לארץ-ישראל ושם ליהדותו, כי: "חזר לביתרן אסירי התקוה"); וראה עוד א"ח פריימן, שליחים ועולים, ציון, א (תרצ"ז) עמ' 194, שם באגרת השליחות לר' יוסף הירושלמי, קורא הכותב בדרך המליצה "אסירי תקוה" לאנשי ירושלים, וכאלה רבים, גם באזור התרבות היהודי-הספרדי.

113 כך הציע בית-אריה, עמ' 264.

114 ר' לעיל, הע' 88.

115 הזיקה שבין כינויו של ר' מנחם לישיבתו בירושלים נקשרת על-ידו בקטע משיר החתימה לספר "הציוני" שצוטט לעיל, הע' 101.

116 מ' אידל, כתבי ר' אברהם אבולעפיה ומשנתו, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ז, עמ' 407.

ולא התלמידים. ה"לומדים" הם החתומים על כתב החרם והם ה"חסידים" הנזכרים בדברי ר' מנחם ציון כרבותיו בירושלים. חבורות "לומדים", בצד התלמיד-החכם הנסמך בסמיכת "מורינו", נמנו במאה הארבע-עשרה על נושאי הסמכות ההלכתית באשכנז. היו אלה חבורות תלמידי-חכמים שעסקו בתורה בצוותא בבתי-המדרש בקהילות ושמות חבריהם לא פורטו בדרך כלל בספרות. תוארם היה "חבר", ומקור סמכותם היה בהיותם בחבורה¹¹⁶. כך יש לראות את מוסד "הישיבה" בירושלים, כחבורת חכמים שבמרכזו תלמידי-חכם נסמך או דמות כאריזמאטית. מכאן גם מקור הסמכות שנועד לישיבת ירושלים בכתב החרם, ובספרי מנהגים במאה החמש-עשרה. באמצע המאה הארבע-עשרה, סמוך לעלייתם של ר' יצחק הלוי ותלמידיו, נודע לראשונה על איסוף כספים מאורגן באשכנז עבור "עניי ירושלים". כספים אלו נזכרו ברשימת תרומות שנתרמו על-ידי נפטרים בצוותאם או על-ידי קרוביהם, לעילוי נשמתם. רשימה זו נשתמרה בספר הזיכרון – "ממורבון" – של קהילת מיינץ, אך מקורה, ככל הנראה, בספר הזיכרון של קהילת נירנברג¹¹⁷. התרומות נחלקו ליעדים שונים, מוגדרים וממוסדים, ובעיקרם הופנו ליעדיה המסורתיים של הצדקה בישראל: תלמוד תורה, בית-הקברות, הקדשות הקהילה ועוד.

שתי רשימות, לא עוקבות, של תרומות נפטרים שרדו מספר הזיכרון של נירנברג. בראשונה, מן השנים 1280-1346, לא נזכרות כלל תרומות ל"עניי ירושלים". בשנייה, מן השנים 1373-1392, נזכרות תרומות אלו, ולמן שנת 1375 – בתכיפות יחסית. מתוך 204 נפטרים ציינו 45 את "עניי ירושלים" כאחד מיעדי תרומתם. מן הרשימות עולה בבירור כי לא נתרמו כספים בנירנברג עבור ארץ-ישראל קדם ל-1346. ברור גם כי אין לראות בשנת 1375 את ראשיתה של הצדקה למען ארץ-ישראל בנירנברג, שכן שתי הרשימות אינן מכסות את מלוא תחום השנים הרלוואנטי לדיוננו, וכן אין בידינו כל רשימה מן השנים 1350-1372. יצוין גם, כי לא בכל שנה, בשנים שאליהן מתייחסת הרשימה, נרשמו כספים שנתרמו עבור עניי ירושלים. יש על-כן לשער שגם בין השנים 1350-1375 היתה צדקה לארץ-ישראל יעד ממוסד בקהילות אשכנז¹¹⁸. אין להניח כי כספי הצדקה שנאספו בקהילות אשכנז נועדו ליסוד האוטוכטוני שבקרב יהודי ארץ-ישראל, ובהתחדשותו של אפיק צדקה זה יש לראות ביטוי נוסף לקשרים שבין קהילות אשכנז לחכמיהן שעלו לירושלים. ראשיתם של קשרים אלו, ככל הידוע לנו עתה, בעלייתם של ר' יצחק הלוי ותלמידיו, ובייסודה של ישיבתם שהיתה ככל הנראה

116 פסק הלכה שמוצאו מחבורת "לומדים" ראה ש' שפיצר, פסקים ותשובות מרבותינו שבאשכנז, מוריה, ח, גיליון ח-ט (תשל"ח), עמ' 7. (על פי כ" אוכספורד 784, דף 167.) וראה עוד, שו"ת מהרי"ל צ"ח, מהד' י' סץ, עמ' קפח-קפט; שו"ת מהרי"ל החדשים, סי' קל מהד' י' סץ, עמ' קמ; שו"ת מהר"י ברנא, סי' מב.

117 ראה אצל יובל, הע' 107 לעיל.

118 יובל, שם, ניתח את ערך התרומות ביחס לרמות הכנסה שונות בתקופה הנדונה. יש לזכור כי סכומי הכסף הנזכרים ברשימות אינן סך כל כספי הצדקה שנאספו לכל אחד מיעדי התרומות. תרומות הנפטרים היו רק אפיק אחד לכספי הצדקה. במקביל ניתנות תרומות בהודמנויות שונות בסדר השנה היהודי ומחוצה לו. יש להניח שהתפלגות הסכומים בין היעדים השונים, אינה שונה בעיקרה ממוקד התרומה אחד למשנהו. במאמרו מפנה יובל למסופר במנהגי מהרי"ל, הלכות פורים, שאת דמי מחצית השקל בפורים נהגו לתת לעולים לארץ-ישראל (מהרי"ל נפטר ב-1427).

העילה העיקרית לראשית איסופם של כספי ארץ-ישראל בקהילות הריינוס¹¹⁹. העברת הכספים וחלוקתם בארץ-ישראל היו, אם נלמד מן המקובל בתקופות מאוחרות מעט, מעניינה של הישיבה שהיוותה, כדרכם של מוסדות מסוג זה, גם מסגרת כלכלית לחבריה¹²⁰. זו, כך דומה, כוונתם של חכמי הישיבה באמרם כי ר' יצחק הלוי "צוה וקבע" להם "טרם מותו".

משקלה של חבורת החכמים בירושלים בתוך חכמי אשכנז במאה הארבע-עשרה קשה להערכה. עם זאת ניתן לשרטט קווים לאופיה של החבורה ולעמוד על מגמות בעולמה הרוחני, על-פי החיבורים המעטים שאותם ניתן לייחס לתלמידי הישיבה ולומדיה. חיבורים אלו מיעוטם נתחבר בירושלים ורובם לאחר שיצאו ממנה.

חיבורי ההלכה של ר' שמשון בן שמואל נסקרו כבר כאן בהרחבה. שני החיבורים נכתבו במסורות כתיבה אשכנזיות ואין בהם חידוש-ז'אנרי או מגמות חדשניות, הבולטות על רקעה של ספרות ההלכה בת הזמן¹²¹.

לא כן הדבר באשר לר' מנחם ציון, שחיבורו "ציוני" על התורה נקשר על-ידו במפורש לתורה שלמד מפי רבותיו ה"חסידים" שבירושלים. בכך יש עניין רב לשאלת אופיה של החבורה הירושלמית, שכן, בספרו פיתך ר' מנחם ציון את הקבלה הספרדית בתורת הסוד האשכנזית, ואפשר שזו היתה דרכו של בית-המדרש האשכנזי שבירושלים.

השימוש שעשו חכמים מן החוג הנזכר בחיבורי קבלה ספרדים עולה מרשימת החיבורים שהעתיק ר' אברהם בן יצחק אסיר-התקוה¹²². בכ" פאריס 803 שהעתיק,

119 על אירגון גביית הכספים באשכנז מלמדת חצירה-הקדש אשכנזית שנרכשה על-ידי הקהילה האשכנזית בירושלים מכספי הצדקה. חצר זו נוהלה על-פי כללים שנקבעו באשכנז ונשמרו בירושלים בקפידה, וכלליה של הקהילה המקומית לא יכלו להם. החצר נזכרת לראשונה, כמאה שנה לאחר התקופה הנדונה כאן, באיגרתו של ר' עובדיה מברטנורא משנת 1488. בדבריו הוא מתייחס למאורעות שהתרחשו בעשרים שנה לפני בואו לארץ-ישראל. כבר אז היתה החצר ברשות האשכנזים ולפרנסי הקהילה המקומית ("הזקנים") לא היתה שליטה עליה (ר' א' יערי, אגרות א", תל-אביב תש"ג, עמ' 129-130). יובל (לעיל הע' 107), עמ' 188-189, הציע לקשור את רכישת החצר וייסוד ההקדש בורימת כספי הצדקה לא"י במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה, ודבריו נראים.

120 מאותה תקופה בקירוב ידועים חכמים ספרדים שהתעתדו לעלות לא"י וביססו את קיומם בדרכים שונות מאלו של האשכנזים. ראה לדוגמא את שטר ההתקשרות שערכו ר' יעקב טיקלי וחברו ר' חזקיה בשנת 1320 בקירוב, קודם לעלייתם לארץ ("ש"ת הרא"ש, כלל ח, יג). זו דוגמא להתארגנות של יחידים, בהבדל מזו שלפנינו שביסודה עומדת החבורה.

121 א"מ הברמן, בספרו "עתרת רננים", ירושלים תשכ"ו, עמ' 202-203, פירסם "קינה לרבי שמשון בן שמואל" ("ישיבה נתנני אלהים", על-פי כ" המבורג 145, דף 60 ע"ב) ובהערותיו ציין כי המחבר "בן המאה הארבע-עשרה, נולד באשכנז, עלה לירושלים ונפטר בה" (שם, עמ' 231). אלא שאקרוסטיכון הקינה מסמן "שמשון" בלבד ולא שמשון בן שמואל, כפי שרשם המהדיר שם. טעותו נבעה מרישום הקינה אצל דודון. אוצר השירה והפיוט, תחת שמו של שמשון בן שמואל, אלא ששם נרשם זיהוי זה כהצעה, ובצידיה נוסף סימן שאלה.

122 אף שההעתקות נעשו בצפון-איטליה, ובעיקר בוונציה, הרי גם שם הן קשורות בחוג הירושלמי. בעליהם הראשון של שלושה מכתבי-יד זה ר' פרחיה "איש ירושלים ודיינה". אחד מכתבי-יד החזק בידי ר' מנחם ציון, שהיה מתלמידי הישיבה הירושלמית, ואחת ההעתקות בוצעה עבור בן משפחת טעמלין, הדורגה לנו מקשריה עם החבורה.

כינס את ספר "מערכת האלהות" ואת ספר "שערי-אורה". לשני החיבורים הללו ידועות העתקות אשכנזיות רבות, והם מצוטטים תכופות בחיבורים אשכנזיים. הספר "שערי-אורה" נזכר במבוא לספר ה"ציוני" כאחד מ"שנים עשר הנציבים" שעליו הוא נשען, וספר "מערכת האלהות" מצוטט תכופות על-ידי מחבר ה"ציוני" אף שלא פירש בשמו¹²³. בהעתיקו את ספר "המערכת" צירף המעתיק הערות שונות משלו ומהן שפתח ב"אמר אברהם". הערות אלה מצטרפות אל ספר ה"ציוני" בזיקת מחברן לתורת הסוד האשכנזית ולקבלה הספרדית כאחד¹²⁴.

תמונה דומה, אך עשירה יותר, עולה מרשימת החיבורים שהעתיק ר' אברהם אסיר-התקוה בכ"י מוסקבה-גינצבורג 606¹²⁵. הקובץ כולל חיבורי קבלה ספרדיים, תשובות רשב"א ואת "מסורת הברית" לר' דוד בן אברהם הלבן בן ר' יהודה מקוצי¹²⁶. החיבורים הספרדיים שהועתקו הם קטע נרחב מ"שערי צדק" לר' ג'יקאטילה, קטעים מתוך טעמי המצוות לג'יקאטילה (סוד ציצית ותפילין) ו"הנפש החכמה" לר' משה די ליאון¹²⁷. דומה כי בשלהי המאה הארבע-עשרה נוצר בירושלים מפגש פורה בין חכמי אשכנז לספרות הקבלה הספרדית שרווחה במזרח. מפגש זה הרחיב את הספרייה הספרדית שבידי חכמי אשכנז ועשה את חוג החכמים שבירושלים לאחד הצינורות שדרכו עברה ההשפעה הספרדית לבתי-מדרשות שבאשכנז¹²⁸. נראה כי בתהליך החדרת ספרות הקבלה הספרדית לבית-המדרש האשכנזי בירושלים, יש לייחס תפקיד חשוב לר' פרחיה בן משה "איש ירושלים ודיינה", שמכתיבת ידו העתיק ר' אברהם אסיר-התקוה את "טעמי-המצות", "מסורת-הברית" ו"מערכת-האלהות" ובקולופונים הוא קורא לו: "מורי" או "מוהר"ר". ספר "מערכת האלהות" שהעתיק היה כזכור, בשנת 1399, ברשותו של ר' מנחם ציון ומכאן שגם הוא עמד עמו בקשרים. מלבד פרטים אלו ומותו שקדם ל-1399 לא נודע עליו דבר. השם "פרחיה" לא נזכר ברשימות השמות שב"סדרי הגט" האשכנזיים הקדומים ביותר, ודי בכך כדי לקבוע כי לא היה אשכנזי.

דומה שבנאמר כאן על חבורת החכמים האשכנזים שבירושלים ועולמה הרוחני יש

123 ראה י' תשבי, מאמרים מספר מערכת האלהות בספר הציוני, קרית-ספר, יט (תש"ב-תש"ג), עמ' 55-57.

124 וראה ג' שלום, לבעית ספר "מערכת האלהות" ומפרשיו, קרית-ספר, כא (תש"ג-תש"ד), עמ' 291, המבחין בין המעתיק למחבר ההערות. לפי הנאמר כאן על העיסוק בספרות הקבלה בחוג הנדון, אין להבחין ביניהם. כתיבת הערות על-ידי מעתיק מקובלת בחוגי חכמים אשכנזים כפי שנאמר למעלה.

125 צילמו של כה"י איננו מצוי במכון לחלומי כתבי-יד עבריים בירושלים, והרשימה המובאת כאן נערכה על-פי קטלוג אוסף גינצבורג מאת שניאור זק"ש.

126 יצא לאור ע"י ג' שלום, קבץ על יד, ס"ח, א (י"א), ירושלים תרצ"ו, עמ' כז-מב; על הספר ומחברו ראה G. Scholem, Ein unbekannter jüdischer Mystiker, Gaster Anniversary Volume, London 1936, pp. 503-508.

127 ד"ר משה אידל העיר לי בעניין זה שחיבורים אלו ואחרים, הקרובים אליהם בעניינם, הועתקו בארבעה כתבי-יד נוספים שהועתקו במזרח באותו זמן: כ"י פאריס 800 (שהועתק בשנת קמ"ז ע"י סופר אשכנזי בירושלים), כ"י פאריס 840, כ"י מוסקבה 134 (הכולל גם חומר אשכנזי) וכ"י אוסטרפורד-בדלי 163. יש אפוא לראות בחיבורים אלו חלק מספרייתם של מקובלי המזרח במאות הי"ד-הט"ז.

128 על עקבותיה הראשונים של הקבלה הספרדית בקרב חסידי אשכנז עמד י' דן, גורלה ההיסטורי של תורת הסוד של חסידי אשכנז, מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשם שלום, ירושלים תשכ"ח, עמ' פז-צט.

כדי להאיר איגרת ששלח חכם אשכנזי אלמוני לחכמי אוסטריה ובה הציע "תקנה ותחלת" כנגד "אף ה' שחרה בעם"¹²⁹. הכותב דורש מחכמים מאוסטריה, שנים-עשר במספר, לעלות לארץ-ישראל, לשהות בה עד שנת קמ"ב (1382) ולפעול בה פעולות מיסטיות שונות שיביאו לדחיית אף ה' והגזירה הצפויה. על-פי הטכניקה המוצעת באיגרת אין ספק בכוונת הכותב, שעד שנת קמ"ב יהיו הנבחרים תקופה ארוכה בארץ-ישראל. על-פי הצעת המהדיר — אף עד שש-עשרה שנה. לאמור: כתיבת האיגרת קודמת כנראה לשנת קכ"ז (1366), ומכל מקום אין לאחרה לקמ"ב (1382)¹³⁰. שנים אלו הן שנות השיא בפעולות של חוג החכמים האשכנזים בירושלים. עולמו המיסטי של הכותב עולה מבין שיטי האיגרת וזיקת מחברה למושגים ותמונת עולם קבליים, ברורה. באיגרתו הוא משתמש בקטע שלם הלוקח מתוך "שערי אורה" לג'יקאטילה, כמעט כצורתו. מקומו המרכזי של ג'יקאטילה, הן בספרייתם של מקובלי האשכנזים והן בספרייתם של מקובלי המזרח נתבאר, בין השאר, מן ההעתקות שנעשו בירושלים ואשר נזכרו בחלקן לעיל¹³¹. מכאן גם ברורה קירבתו של הכותב לעולמם הרוחני של חכמי החוג הירושלמי. תחום השנים המוצע לכתיבת האיגרת מלמד על קירבת זמן למאורעות "המוות השחור" שהן, ככל הנראה, ביטויי של "אף ה' שחרה בעם", והעילה לביצוע הפרוצדורה המוצעת באיגרת. עלייה לארץ-ישראל כמסקנה שאליה הובילו המאורעות — משותפת לבני חוגו של ר' יצחק הלוי ולכותב האיגרת. ייתכן על-כן לראות באיגרת זו ביטוי לתסיסה מיסטית, או אף משיחית, בקרב חוג חכמי האשכנזים בירושלים. ייתכן גם לראות באיגרת כוונת תעמולה לעלייה או לישיבה בארץ-ישראל לקראת שנת הישועה — שנת קמ"ב.

באמצע שנות השמונים של המאה הארבע-עשרה, לאחר שחלפו למעלה משנות דור מאז עלו ר' יצחק הלוי אסיר-התקוה ותלמידיו לירושלים, החלה חבורת החכמים האשכנזים בעיר לאבד מחיוניותה ובסמוך חדלה להתקיים. העלמותה של החבורה לא באה בעקבות מאורע דראמטי כל-שהוא. האנרגיה הרוחנית שניזונה מחוויות מאורעות "המוות השחור" ומן הפירוש המיסטי שניתן להן על-ידי דמויות דתיות-כאריזמטיות פעלה על בני דור הפרעות, אך מיצתה את עצמה במשך השנים. כוחה של החוויה הטראומטית-הקיבוצית קצר ימים הוא.

בתוך תנועות האוכלוסין היהודיים שבאשכנז, שהתרחשו בעקבות המאורעות הנזכרים, היה מקומה של הפנייה למזרח בכלל, ושל העלייה לארץ-ישראל בפרט, מבוטל. פניהם של הגולים היו בעיקר למזרח — לאוסטריה, ולדרום — לצפון-איטליה. מתוך הזרמים הגדולים, עוד קודם שעוצבה מפת היישוב היהודי באירופה, פנה קילוח דק, שעיקרו היו חכמים מקהילות הריינוס, לארץ-ישראל.

129 א' גרוסמן, אגרות חזון ותוכחה מאשכנז במאה הארבע-עשרה, קתדרה, 4 (תשל"ז) עמ' 190-197, על-פי כ"א אוכספורד-בודלי 682, דף 380.

130 המהדיר מציע את האפשרות לתאריך את האיגרת לשנת 1366, שם, עמ' 196.

131 שערי אורה, ורשה תרמ"ג, דף ח עמ' ב, וראה גרוסמן, שם, עמ' 193-194, הערות 18-19; 196, וראה לעיל הערה

גם העלייה לארץ-ישראל הינה תוצאת הזעזועים שעברו קהילות אשכנז באמצע המאה הארבע-עשרה, אלא שזו בהבדל מן התנועה הכללית, בהישענה על הפירוש הדתי למאורעות כפי שנתגבש בקרב חבורת חכמים מסוימת, לבשה אופי של מעשה דתי, ואולי אף משיחי. העולים, כדרך של דמויות מסוג זה, נתגבשו סביב דמות מרכזית אחת ובתוך חבורה. שמות ייחודיים שבחרו להם מלמדים על תודעה עצמית מפותחת בקרב חוג זה. שקיעתו של גוף העולים המגובש חלה שעה שמפת היישוב היהודי באירופה השלימה את עיצובה מחדש ושעה שזכרם של המאורעות דוחפי רעיון העלייה לארץ-ישראל תש. שרידיהם של העולים נספגו, חלקם במרכזים הישנים שבאשכנז, ואחרים במרכזים החדשים שהחלו לתפוס מקום במפת היישוב האשכנזי במהלך המאה הארבע-עשרה. היו שנבלעו בקרב הקהילה האשכנזית בירושלים, שקיומה לא חדל כל ימי-הביניים.

במאה החמש-עשרה רבו העולים מאשכנז לארץ-ישראל, אלא ששוב לא נודעה לנו עלייה בחבורה — היה זה מעשה של יחידים. מוסדות הקהילה שנוסדו במאה הארבע-עשרה המשיכו להתקיים, וכוחה של הקהילה שתהליכי היווצרותה תוארו כאן, עמד לה עד לשלהי התקופה הממלוכית.

בדברים שכתב יהודי אשכנזי במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה, שעה שנערמו קשיים על דרכם של עולים מאשכנז לנמלי הים-התיכון, עולה זכר עמום לעליות חכמים מאשכנז בתקופות קדומות:

"... בימים הראשונים החכמים היו רואים הנולד והמוקצה. ואף אם היו מחוסרי צידה לדרך היו משימים נפשם בכפם, ובנפשם יביאו לחמם ... והיו מניחין ארץ העמים, ארץ ציה וצלמות לבוא אל ירושלים ארץ החיים, אדמת קדש הילולים"¹³².

**בין אשכנז לירושלים — חכמים אשכנזים בארץ-ישראל
לאחר "המוות השחור"**

אלחנן ריינר

הוצאת

תדפיס מתוך "שלם", מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה

שנה ד, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ד